

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΤΡΙΜΗΝΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΟΜΟΣ ΕΘ'

ΙΟΥΛΙΟΣ - ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1998

ΤΕΥΧΟΣ Γ'

Η ΕΝΤΕΛΕΧΕΙΑ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ¹

ΥΠΟ

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Όμοτίμου Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
Τακτικοῦ Μέλους τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἀκαδημίας
τῶν Ἐπιστημῶν καὶ τῶν Τεχνῶν

Σεβαστὴ καὶ ἐκλεκτὴ ὀμήγουρι,

Θὰ ἤθελα ἐν πρώτοις νὰ ἐκφράσω τὶς εὐχαριστίες μου τόσοσὺν ἐκλεκτῷ καὶ σεβαστῷ Πρόεδρῳ τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Λουριδείου Ἰδρύματος καὶ Πνευματικοῦ Κέντρου «*Μνήμες τῆς Πόλης*», ὡς καὶ τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐταιρείας ἐρεῦνης τοῦ Ἑλληνορθοδόξου Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ «*ΕΛ.ΒΥ.ΠΟ.*» κ. Ὁρέστην Λουριδὴν, ὅσων καὶ σὺν Πρόεδρῳ τῆς Ὁργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ παρόντος συνεδρίου αὐτῆς διακεκριμένο συνάδελφο Αἰδεσιμολογιώτατο Πρωτοπρεσβύτερο π. Γεώργιο Μεταλλινὸ γιὰ τὴν τιμὴ, ποὺ μοῦ ἔκαμαν νὰ μὲ ὀρίσουν ὡς εἰσηγητὴν κατὰ τὴν ἐπίσημη ἑναρκτήρια συνεδρία μέσα στὴν ὥραία καὶ ἱστορικὴ αὐτὴ Αἴθουσα Τελετῶν τοῦ ἀρχαιοτέρου Ἀνωτάτου Πνευματικοῦ Ἰδρύματος τῆς χώρας.

Δεύτερον θὰ ἤθελα νὰ τοὺς συγχαρῶ γιὰ τὶς προσπάθειές τους πρὸς σύγκλησιν τοῦ συνεδρίου, γιὰ νὰ ἐξετασθῆ τὸ θέμα: «*Τὸ Βυζαντινὸ φῶς: Μορφὲς τοῦ Βυζαντίου – Ὁρόσημα τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πολιτισμοῦ*». Ἡ πρωτοβουλία τους αὐτὴ πιστοποιεῖ ἄλλην μίαν φορὰν,

1. Εἰσήγησις, ποὺ ἔγινε τὴν 27ῃ Μαρτίου 1998 στὴν Αἴθουσα Τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κατὰ τὴν ἐπίσημη ἑναρξὶ ἐπιστημονικοῦ συνεδρίου ποὺ ὁργανώθηκε ἀπὸ τὸ Ἴδρυμα καὶ Πνευματικὸ Κέντρο «*Μνήμες τῆς Πόλης*» καὶ ἀπὸ τὴν Ἐταιρεία ἐρεῦνης τοῦ Ἑλληνορθοδόξου Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ «*ΕΛ.ΒΥ.ΠΟ.*». Τὸ γενικὸ θέμα τοῦ συνεδρίου ἦταν: «*Τὸ Βυζαντινὸ Φῶς: Μορφὲς τοῦ Βυζαντίου - Ὁρόσημα τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πολιτισμοῦ*».

ὅτι τόσον τὸ Λουριδεῖον Ἴδρυμα, ὅσον καὶ ἡ Ἐταιρεία «*ΕΛ.ΒΥ.ΠΟ.*» ἀποτελοῦν πραγματικῶς ἀκτινοβόλους φάρους, θησαυροφυλάκια, φυτώρια καὶ θερμοκήπια ὀραματισμῶν καὶ χρυσῶν ἐλπίδων, ἀληθινές Ἔστιες, μέσα στὶς ὁποῖες οἱ Μοῦσες τῆς Βασιλίδος τῶν πόλεων, τῆς μυρωμένης Ἰωνίας καὶ ὅλης τῆς Μικρασιατικῆς γῆς ἀδελφωμένες μετὰ τὶς Μοῦσες τοῦ Ὀλύμπου καὶ τοῦ Παρνασσοῦ, περιβεβλημένες τὶς λευκὲς ἐσθῆτες τῆς ἐν Χριστῷ «*καινῆς κτίσεως*» (Β' Κορ. 5, 17) καὶ ἐξωραϊσμένες ἀπὸ τὶς λαμπηδόνες τοῦ «*Βυζαντινοῦ Φωτός*», διατηροῦν ὡς Ἐστιάδες ἄσβεστη τὴν ἱερὴ φλόγα, ποὺ καίει πρὸς τιμὴν τοῦ Ὁρθοδόξου Ἑλληνισμοῦ καὶ τῶν ἐφεστίων ἱερῶν συμβόλων τῆς ἑλληνορθόδοξου παραδόσεως.

Καὶ τώρα ἄς στραφοῦμε στὸ θέμα τῆς εἰσηγήσεώς μου. Ἐπειδὴ μερικά, τὰ ὁποῖα θὰ ἠμποροῦσα νὰ εἶπω, θὰ ἀναφερθοῦν πιθανώτατα σὲ εἰσηγήσεις καὶ ἀνακοινώσεις, οἱ ὁποῖες συμφώνως πρὸς τὸ Πρόγραμμα θὰ ἀκολουθήσουν, γι' αὐτὸ μετὰ τὴν ὑπόμνησι στοιχείων τῆς Φιλοσοφίας τοῦ πολιτισμοῦ θὰ παρουσιάσω μόνον πτυχές καὶ σημεῖα, τὰ ὁποῖα σχετίζονται περισσότερο πρὸς τὴν θεολογικὴ μου ιδιότητα ἢ προβάλλουν δειγματοληπτικῶς μερικὲς προσωπικότητες, ὅπως λ.χ. τοὺς ἁγίους Βενέδικτο, Κύριλλο καὶ Μεθόδιο, οἱ ὁποῖοι ἐντάσσονται στὰ πλαίσια ποὺ διαγράφονται ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ γενικοῦ θέματος τοῦ συνεδρίου μας, διότι ἀποτελοῦν πράγματι ὀρόσημα τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πολιτισμοῦ.

Ἐπειδὴ «*ἀρχὴ σοφίας, ὀνομάτων ἐπίσκεψις*», θὰ ξεκινήσουμε μετὰ τὴν διασάφισι τῆς ἐννοίας ἐκάστου ἐκ τῶν ὀνομάτων (δύο οὐσιαστικῶν καὶ ἐνὸς ἐπιθέτου) τοῦ τίτλου τοῦ θέματός μας: «*Ἐντελέχεια τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πολιτισμοῦ*».

Ἀρχίζομε μετὰ τὸ τρίτο ὄνομα: «*Πολιτισμός*». Ὅλοι γνωρίζομε, ὅτι πολιτισμὸς εἶναι τὸ σύνολο τῶν ἐπιτευγμάτων ἐκ τῆς καλλιέργειας καὶ ἀξιοποιήσεως τῶν ὑλικῶν καὶ πνευματικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου. Δυναμικὰ κίνητρα καὶ ἐλατήρια τοῦ πολιτισμοῦ δὲν εἶναι πρωτογενῶς οἱ οἰκονομικὲς συνθήκες ἢ παραγωγικὲς σχέσεις, ὅπως θὰ ἠθέληεν ὁ Karl Marx (Μάρξ)², οὔτε κάποιο μεμονωμένο καὶ ἀπολυτοποιημένο στοιχεῖο τοῦ ἐρευνωμένου ἀπὸ τὴν «*Ψυχολογία τοῦ βάθους*» ὑποσυνειδήτου, ὡς λ.χ. τὸ ἀπωθημένο libido, ὅπως θὰ βεβαίωνε ὁ Sigmund Freud (Φρόυντ)³, ἢ ἡ πρὸς ἐξουδετέρωσι ὁποιουδήποτε συναισθήματος

2. Γιὰ περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας τοῦ Κάρολ Μάρξ*, Ἀθήνα, 1984, σσ. 39 ἔξ.

3. Βλ. E. Jones, *Leben und Werk von Sigmund Freud*, τόμ. 1-3, 1960 ἔξ. D. Riesman, *Freud und die Psychoanalyse*, 1965.

μειονεξίας ἢ κατωτερότητος ἀντίρροπη ὁρμὴ πρὸς ἐπικράτησιν καὶ αὐτοανάδειξιν, ὅπως θὰ ὑπεστήριζεν ὁ Alfred Adler (Ἄντλερ)⁴. Οἱ ἀναμφισβήτητες σὲ περιορισμένα πολιτιστικὰ πλαίσια δευτερογενεῖς ἐπιδράσεις τῶν παραγόντων αὐτῶν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξοβελίσουν τὴ βεβαιότητα ὅτι τὰ οὐσιαστικώτερα πρωτογενῆ κίνητρα καὶ ἐλατήρια ὄλων γενικῶς τῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ὅλοι οἱ βαθύτεροι πόθοι τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος, τοὺς ὁποίους ὁ μὲν Carl Jung (Γιούνγκ) θὰ χαρακτήριζε ὡς «ἀρχετύπους»⁵, οἱ δὲ ἐκπρόσωποι τῆς «Φιλοσοφίας τῶν ἀξιών» ἢ «Ἀξιολογίας»⁶ θὰ χαρακτήριζαν ὡς ἀξιολογικὲς τάσεις, νοσταλγίες καὶ ροπὲς καὶ ὡς ἀξιολογικὰ αἰτήματα. Ὁ πολιτισμὸς στὴν ἐνδότερη φύσιν καὶ οὐσία του, ὡς ἱκανοποιήσις τῶν ροπῶν καὶ αἰτημάτων τούτων, εἶναι τὰ διάφορα οἰκονομικο-ὕλικοτεχνικὰ ἐπιτεύγματα καὶ οἱ διάφορες πτυχὲς τοῦ πνευματικοῦ βίου στὴν ὀργανικὴ ὁλότητά τους, ἢ ὁποῖα εἶναι ἢ — ὄχι στατικὴ, ἀλλὰ σὲ δυναμικὴ ἐξέλιξη εὐρισκομένη — συνισταμένη τῆς βιώσεως καὶ τῆς πραγματώσεως ὑπερατομικῶν ὑλικῶν καὶ πνευματικῶν ἀξιών στὰ πλαίσια τῆς κοινωνικῆς συμβιώσεως μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἐμφύτων ἀτομικῶν προδιαθέσεων καὶ ἱκανοτήτων τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως καὶ τοῦ δυναμισμοῦ τῆς ὁμαδικῆς συνεργασίας. Οἱ ἀξίες αἰσθητοποιοῦνται, ὑλοποιοῦνται, ἐνσαρκώνονται, πραγματοποιοῦνται στὰ διάφορα ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ καθιστοῦν αὐτὰ ἀρεστά, ἐφετά, ἐπιθυμητά, στόχους τοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ τῆς ἀτομικῆς ἢ συλλογικῆς δραστηριότητος⁷.

Ἀναλόγως τῶν ἀξιών, οἱ ὁποῖες πραγματοποιοῦνται μέσα στὰ πολιτισμικὰ ἀγαθὰ, ὁ πολιτισμὸς ἔχει διαφόρους τομεῖς, τὸ νόημα τῶν ὁποίων συνίσταται στὸ ὅτι ὁ καθένας ἀπὸ αὐτοὺς σημαίνει πραγμάτως μιάς ὠρισμένης ἀξίας, ἐπομένως ἀνταποκρίνεται σὲ ἰδιαίτερη ἀξιολογικὴ προδιάθεσι, τάσι καὶ ροπὴ τοῦ ἀνθρώπου.

4. Βλ. Alfred Adler, *Menschenkenntnis* (Ἀνθρωπογνωσία), μτφρ. Γεωργίου Ν. Παλαιολόγου, ἔκδ. β', Ἀθήναι, 1948, σσ. 68 ἐξ.

5. Βλ. Carl Jung, *Über die Archetypen des kollektiven Unbewussten*, Eranos Jahrbuch 1934. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Τὸ ἔργο τοῦ C. G. Jung ἀπὸ χριστιανικῆ σκοπιά*, Ἀθήνα 1991.

6. Γὰρ τὴν Ἀξιολογία βλ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἐγχειρίδιον Φιλοσοφίας, Τεύχος Α': Εἰσαγωγικὰ - Γνωσιολογία - Γενικὴ Ἀξιολογία*, ἐν Θεσσαλονίκῃ 1967, σσ. 63 ἐξ.

7. Περισσότερες λεπτομέρειες σχετικῶς καὶ Βιβλιογραφίαν βλ. στὰ ἐξῆς: Παναγιώτου Μπρατσιώτου, *Χριστιανισμὸς καὶ Πολιτισμὸς*, Θεσσαλονίκη 1941. Νικολάου Λούβαρι, «Πολιτισμὸς», στὴν Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Μαθήματα Κατηχητικῆς ἢ Χριστιανικῆς Παιδαγωγικῆς*, ἐν Ἀθήναις ²1978, σσ. 375 ἐξ.

Ἀπὸ αὐτὰ γίνεται φανερόν, ὅτι ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς τομεῖς τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι τρόπον τινὰ ἢ προέκτασις καὶ ἢ πρὸς τὰ ἔξω προβολὴ ἑνὸς κομματιοῦ τῆς ὑπάρξεώς μας, διότι ἐκπηγάζει ἀπὸ ιδιαίτερη ἀξιολογικὴ προδιάθεσι χαραγμένη στὴν ψυχὴ· ἐπομένως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐκβληθῆ ἐκ τοῦ πολιτισμοῦ, οὔτε νὰ ἀντικατασταθῆ ἀπὸ ἄλλον τομέα. Ὅπως μέσα στὴν ὁλότητα τοῦ ἀνθρωπίνου ὄργανισμοῦ δὲν μπορούμε ν' ἀντικαταστήσωμε τὸ ἦπαρ ἀπὸ τὴν καρδιὰ ἢ τὴν καρδιὰ ἀπὸ τὸ στομάχι ἢ τὸ στομάχι ἀπὸ τὸν πνεύμονα, διότι τὸ καθένα ἀπὸ τὰ ὄργανα αὐτὰ ἔχει ιδιαίτερη ἀποστολὴ, κατὰ παρόμοιον τρόπο καὶ μέσα στὴν ὁλότητα τοῦ πολιτισμοῦ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀντικατασταθῆ λ.χ. ἡ Ἐρησκεία ἀπὸ τὴν Ἐπιστήμη ἢ ἡ Ἐπιστήμη ἀπὸ τὴν Τέχνη ἢ ἡ Τέχνη ἀπὸ τὸν Ἡθικὸ βίον, διότι ἐκάστη ἀπὸ τὶς πολιτισμικὲς αὐτὲς περιοχὲς ἀντιστοιχεῖ σὲ ιδιαίτερη ὑπαρξιακὴ ἀνάγκη τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος⁸.

Γιὰ νὰ ὑπάρξῃ λοιπὸν ὑγιὲς πολιτιστικὴ ἀνάπτυξις καὶ γιὰ ν' ἀποφεύγεται ἡ λεγομένη «πολιτιστικὴ νόσος» ἢ «κρίσις τοῦ πολιτισμοῦ»⁹, πρέπει οἱ διάφοροι τομεῖς τοῦ πολιτισμοῦ νὰ ταξινομοῦνται κατὰ τρόπον σύστοιχον πρὸς τὴν ἱεραρχικὴ διαβάθμισι καὶ κλιμάκωσι τῶν ἀξιῶν καὶ νὰ παρουσιάζουν ἁρμονικὴν συνανάπτυξι κατὰ τρόπον ὥστε νὰ μὴν ἀναπτύσσεται ὑπερτροφικῶς ὡς εἶδος πολιτισμικοῦ νεοπλάσματος (καρκίνου) ὁ ἕνας Τομεύς, λ.χ. ἡ Τεχνικὴ ἢ ὁ Ἀθλητισμός, εἰς βάρους τῶν ἄλλων, οἱ ὅποιοι ὑφίστανται συρρίκνωσιν¹⁰.

Γιὰ νὰ ἐπιτευχθῆ αὐτὴ ἡ ἑναρμόνισις καὶ ἱεραρχικὴ διαβάθμισις τῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων τοῦ πολιτισμοῦ, τὰ ὅποια πρέπει νὰ μὴν ἀποτελοῦν μηχανικὸν ἄθροισμα, ἀλλὰ νὰ συνενώνωνται σὲ ὀργανικὴν ὁλότητα, ἀπαιτεῖται ἡ ὑπαρξις τῆς ἀναγκαίας σὲ ὄλους τοὺς ὄργανισμοὺς «ἐντελεχείας», δηλαδὴ τοῦ σηματοδομένου ἀπὸ τὸ δεύτερον οὐσιαστικὸ τοῦ τίτλου τῆς εἰσηγήσεώς μου. Ἡ λέξις «ἐντελέχεια» χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὴν λεγομένη «βιταλιστικὴ» ἢ «νεοβιταλιστικὴ» βιολογία, ἡ ὅποια ἀνευρίσκει στοὺς ζῶντες ὄργανισμοὺς προδιαγεγραμμένο σχέδιον, σκοπὸν καὶ τέλος, ἀπὸ τὸ ὅποιο ζωοποιοῦνται, ἀνευρίσκει σκόπιμη καὶ ἔλλογη ἐνέργεια ἀοράτου «*ἰθινοῦσης δυνάμεως*», στὴν ὅποια ὀφείλεται ἡ συμμετρία, ὁ ρυθμὸς, ἡ αἰσθητικὴ μορφή¹¹. Ὁ Hans Driesch (Ντρῆς),

8. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Πολιτιστικὴ πλημμυρὶς καὶ πολιτισμικὴ ὑποβάθμισις*, Ἀθήναι, 1984, σ. 23.

9. Παναγιώτου Μπρατσιώτου, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σσ. 4-5. Πρβλ. H. de Man, *Vermassung und Kulturverfall. Eine Diagnose unserer Zeit*, Bern 1951. P. A. Sorokin, *Kulturkrise und Gesellschaftsphilosophie*, Stuttgart - Wien 1954.

10. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σσ. 23-24.

11. Νικολάου Λούβαρι, *Μεταξὺ δύο κόσμων*, Ἀθήναι, 1949, σσ. 110, 120, 121, 174.

χρησιμοποιῶν τὴ λέξι τοῦ Ἀριστοτέλους, τονίζει ὅτι οἱ ζῶντες ὀργανισμοὶ ἐμψυχώνονται ἀπὸ τὴν ἐντελέχεια [(ἐν + τέλος (= σκοπὸς) + ἔχειν)]¹², ἡ ὁποία συντελεῖ, ὥστε ὁ ὀργανισμὸς νὰ μὴ εἶναι ἀπλὸ ἄθροισμα φυσικοχημικῶν στοιχείων καὶ δυνάμεων, ἀλλὰ θαυμαστὴ ὀργανικὴ ὁλότης. Πρὸς χάριν αὐτῆς συμβαίνουν ὅλα μέσα στὸν ὀργανισμὸ, καθὼς ἔχουν τελολογικὸν χαρακτήρα, ἀποβλέπουν δηλαδὴ εἰς κοινὸν τέλος (= σκοπὸν). Ἡ ἐντελέχεια αὐτὴ ὡς ἐνοποιὸς ἀρχή, ὡς δεσπόζουσα μορφοποιὸς ἰδέα, ὡς κανονιστικὴ ἰθύνουσα ἀρχὴ καὶ δύναμις ὑποτάσσει τὰ φυσικοχημικὰ στοιχεῖα τοῦ ὀργανισμοῦ, κατευθύνοντας αὐτὰ πρὸς τὴν ἐπίτευξιν ὀρισμένου σκοποῦ καὶ διαφοροποιώντας τὸν ὀργανικὸ κόσμον ἀπὸ τὴν ἀνόργανη ὑλικὴ κτίσι¹³. Ὁ J. Reinke (Ραῖνκε) λέγει ὅτι ἡ ὑγιὴς ἀνάπτυξις τοῦ ἐμβίου ὀργανισμοῦ πρέπει νὰ κατευθύνεται ἀπὸ τὶς δεσπόζουσες καὶ κυριαρχοῦσες μέσα τοῦ κατευθυντήριες δυνάμεις, ἀπὸ τὶς Dominanten, ὅπως τὶς ὀνομάζει¹⁴.

Κατὰ παρόμοιον τρόπο μέσα στὸν πολιτισμὸ πρέπει νὰ δροῦν ὀρισμένες Dominanten, ὀρισμένες δεσπόζουσες κατευθυντήριες ἀρχὲς τῆς ἐντελεχείας, ἡ ὁποία εἶναι ὁ συνδετικὸς παράγων, ποῦ θὰ κατευθύνῃ τοὺς πολιτιστικὸς τομεῖς σὲ ἐναρμόνισι πρὸς δημιουργίαν ὀργανικῆς ὁλότητος, μέσα στὴν ὁποία σὲ κάθε μέρος θὰ βρισκῶμε τὴν ἰδέα τοῦ ὅλου.

Ἄλλὰ ποία πρέπει —αὐτονοήτως *mutatis mutandis*— νὰ εἶναι ἡ ἐντελέχεια τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, γιὰ τὸν ὁποῖο σήμερον ὅλοι ὀμιλοῦν; Ἀπάντησι στὸ ἐρώτημα αὐτὸ θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ δώσωμε, ἐὰν μελετήσωμε καὶ λάβωμε ὑπ' ὄψιν τὴν πεμπτοσύνα τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ ὡς ὅλου.

Βεβαίως τὸ περισκόπιον τῶν εἰσηγήσεων καὶ ἀνακοινώσεων, ποῦ θὰ γίνουν στὸ παρὸν συνέδριον, θὰ στραφῇ στὴ μελέτη ποικίλων πτυχῶν αὐτοῦ. Μέσα στὶς ἐπὶ μέρους πτυχὲς αὐτές, οἱ ὁποῖες θὰ προβληθῶν ἀπὸ διακεκριμένους καθ' ὕλην ἀρμοδίους εἰδικοὺς ἐπιστήμονες,

12. Hans Driesch, *Philosophie des Organischen*, Leipzig 1928. A. Wenzl, «Entelechie» στὸ *Lexikon für Theologie und Kirche*, τόμ. 3, Freiburg 1959, στ. 895. Eberhard Dennert, *Ἡ φύσις τὸ θαῦμα τοῦ Θεοῦ*, μτφρ. Α. Κ. Μ., ἔκδ. «Ἀποστολικῆς Διακονίας» Ἀθήναι 1950, σσ. 138.

13. Πρβλ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ Αἰωνία Ἀλήθεια*, ἐν Ἀθήναις 1960, σσ. 86-87.

14. J. Reinke, *Einleitung in die Theoretische Biologie*, Berlin 1911. Johannes Hessen, *Lehrbuch der Philosophie*; τόμ. 3: Wirklichkeitslehre, München - Basel 1950, σσ. 185-186.

θὰ διαπιστώσωμεν ὅτι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ὑλοποιεῖται, αἰσθητοποιεῖται καὶ κατοπτρίζεται ἡ ἰδέα τοῦ ὄλου τοῦ ὑγιοῦς πολιτισμοῦ, δηλαδή ἡ ἰδέα, ἡ ὁποία θὰ ἔπρεπε νὰ ἐμψυχώνη καὶ τὸν πολιτισμὸ τῆς ἐνοποιουμένης Εὐρώπης. Ἀλλὰ ποία εἶναι ἡ ἰδέα αὐτή; Ποῖον εἶναι τὸ ἰδεῶδες τοῦ πολιτισμοῦ ποῦ ἀποτελεῖ (ἢ πρέπει ν' ἀποτελῇ) τὴν συντονιστικὴ καὶ κατευθυντήρια ἐντελέχειά του;

Παρὰ τὶς τυχὸν ἀπαράδεκτες σκιερὲς ἢ καὶ σκοτεινὲς πλευρὲς τῆς ζωῆς τῶν Βυζαντινῶν, οἱ ὁποῖες κατὰ κάποιον τρόπο εἶναι — ὡς μὴ ὄφελε — συμβατὲς πρὸς τὴν περιρρέουσα ἠθικοκοινωνικὴν ἀτμόσφαιρα καὶ τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα τῆς τότε ἐποχῆς καὶ οἱ ὁποῖες ἐν πάσῃ περιπτώσει εἶναι πολὺ ὀλιγώτερες ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες σκοτεινὲς πτυχὲς τῆς Δύσεως, τὸ ἰδεῶδες αὐτό, συνδέοντας τὸν ἄνθρωπο μὲ τὸν Θεό, ὁ Ὅποιος εἶναι ἡ πηγὴ ὄλων τῶν ἀξιῶν καὶ ἐκ τοῦ Ὁποίου προέρχεται «*πᾶσα δόσις ἀγαθῆ*», ὑποβοηθεῖ τὴν ἁρμονικὴ συνανάπτυξιν καὶ συνεκδήλωσιν τῶν διαφόρων ἀξιολογικῶν προδιαθέσεων καὶ ροπῶν, ὥστε νὰ μὴ καλλιερῆται ἡ μία ὑπερτροφικῶς εἰς βάρος τῶν ἄλλων, ἀλλὰ νὰ συναναπτύσσωνται ὅλες κατὰ τὸν ἰσορροπο καὶ ἀνταποκρινόμενον στὴν ἱεραρχικὴ κλίμακα τῶν ἀξιῶν. Τὸ θεοκεντρικὸ αὐτὸ πολιτιστικὸ ἰδεῶδες, ποῦ μορφολογικῶς ἢ εἰδολογικῶς ἐνέπνεε τοὺς εὐσεβεῖς, τοὺς — συμφώνως πρὸς τὴ διατύπωσιν τοῦ Ἁπ. Παύλου — «*κατὰ πάντα δεῖσι-δαμονεστέρους*», ἀρχαίους Ἑλληνας (*Πράξ.* 17, 22) καὶ αὐτὸν τὸν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν λογίων τοῦ Βυζαντίου ἀναπτυχθέντα πρωταρχικὸν Οὐμανισμὸ τῆς Δύσεως κατὰ τὴν περίοδον πρὸ τοῦ ἐκφυλισμοῦ τοῦ σὲ ἔμμονον (ἐν + μένειν), ἐνδοκοσμικὸ καὶ ἀνθρωποκεντρικὸ σύστημα, τὸ θεοκεντρικὸ — λέγομεν — αὐτὸ ἰδεῶδες ἐξ ἐπόψεως ὕλης ἢ περιεχομένου ἀποκτᾷ τὴν τελειότερη μορφὴν τοῦ στὴν γνησίᾳ ἑλληνοχριστιανικῆ βυζαντινῆ παράδοσιν.

Ἡ παράδοσις αὐτή, ὅταν δὲν νοθεύεται ἀπὸ συνειδητὲς ἢ ἀσυνειδητὲς αἰρετικὲς ἀποκλίσεις, ποῦ παραγνωρίζουν τὸν θεανθρώπινον χαρακτῆρα τῆς Ὁρθοδοξίας, δημιουργεῖ μυσταγωγικὴν καὶ ἀναγωγικὴν ἀτμόσφαιρα, μέσα στὴν ὁποία ἡ ἀνθρωπίνη ὑπαρξις, ὑπὸ τὴν ἀνακαινιστικὴν μυστικὴν ἐπίδρασιν τῆς Θείας Χάριτος καὶ τῶν προσιτῶν στὴν ἀνθρωπίνην βιωματικὴν σφαῖρα ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν καὶ ὑπὸ τὶς ἀνταύγειες τοῦ μεταμορφωτικοῦ Θαβωρείου φωτός, βιώνει τὴν ἐν Χριστῷ συμπερίληψιν, συνένωσιν καὶ «*ἀνακεφαλαίωσιν*» τῶν οὐρανίων καὶ τῶν ἐπιγείων, κατὰ τὴ διατύπωσιν τοῦ Ἁπ. Παύλου (*Ἐφ.* 1, 10) καὶ τοῦ ἁγίου Εἰρηναίου.

Μέσα στὰ πλαίσια τῆς «ἀνακεφαλαίωσης» αὐτῆς ἢ «*μέθεξις*» τῆς μυστικῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ ἐκκολάπτει τὸν ἐσώτατο πυρῆνα τῆς προσωπικότητος, προκαλεῖ ἀνάφλεξιν τῶν ἐμφύτων καὶ μυχιῶν ἀρχετυπικῶν

πόθων τοῦ ἀνθρώπου καὶ συνενώνει αὐτοὺς σὲ ἱεραρχικὴ τάξι καὶ ἀδιάσπαστη ὀργανικὴ ὁλότητα, μέσα στὴν ὁποία οἱ μερικώτεροι ἀνθρωπιστικοὶ καὶ πολιτιστικοὶ σκοποὶ (γνωστικοί, αἰσθητικοί, κοινωνικοί, ἠθικοί, πολιτικοί, βιολογικοί, οἰκολογικοί, οἰκονομικοτεχνικοὶ κ.λπ.) ὑποτάσσονται σὲ ἓνα ἐνοποῖδ σύνθημα: «*Τὰ πάντα καὶ ἐν πᾶσι Χριστός*». Κατὰ ταῦτα, τὸ ἐλληνορθόδοξο ιδεῶδες τοῦ πολιτισμοῦ ὀδηγεῖ στὴ βίωσι ἢ ἀναπαραγωγὴ καὶ προβολὴ τῶν διαφόρων πολιτισμικῶν καὶ μορφωτικῶν ἀγαθῶν κατὰ τρόπον σύστοιχο πρὸς τὴν θεόδοτη ἱεραρχικὴ διαβάθμισι καὶ κλιμάκωσί τους καὶ ἐξοπλίζει μὲ πνευματικὸ ραντᾶρ καὶ εὐαίσθητες κεραίες πρὸς ἐπισήμανσι τῶν συμμαχικῶν ἢ ἐχθρικῶν παραγόντων, πού ὑποβοηθοῦν ἢ ἐπιβουλεύονται τὴν ἱεραρχικὴ αὐτὴ διαβάθμισι.

Ὑπὸ τὴν ὀπτικὴ γωνία τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ αὐτοῦ ιδεῶδους ἤμποροῦμε νὰ ἐξετάσωμε τὸ ὄραμα τῆς Ἑνωμένης Εὐρώπης.

Ἄλλὰ, γιὰ ν' ἀναφερθοῦμε καὶ στὸ τρίτο ὄνομα, στὸ ἐπίθετο τοῦ τίτλου τῆς εἰσηγήσεώς μας, ποία εἶναι ἡ ἔννοια τῆς *Εὐρώπης*, πρὸς τὴν ὁποία συνδέεται τὸ ἐπίθετο αὐτό; Ἡ γεωγραφικὴ θεώρησις, ἡ ὁποία ὀδηγεῖ στὸ νὰ ὀμιλοῦμε γιὰ τὴν Εὐρώπη, πού ἐκτείνεται στὰ δυτικὰ τῆς Ἀσίας ἀπὸ τὰ Οὐράλια ἕως τὸν Ἀτλαντικὸ, δὲν ἤμπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ στὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ Εὐρώπη εἶναι ἀπολύτως ἀποκρυσταλλωμένο μέγεθος μὲ στατικὸν χαρακτῆρα. Γι' αὐτὸ μερικοὶ παραθεωροῦν τὰ γεωγραφικὰ καὶ αὐτὰ τὰ ἱστορικὰ τῆς σύνορα καὶ ἐντάσσουν στὴν Εὐρώπη καὶ αὐτὲς τὶς πολιτισμικὲς ἐκφάνσεις τῆς Βορείου καὶ τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς. Ἐπίσης εἶναι γνωστὰ τὰ πολιτιστικὰ προγεφυρώματα τῆς Εὐρώπης στὴν Ἀφρικὴ, στὴν Ἀσία καὶ στὴν Αὐστραλία.

Σήμερα, ὑπὸ τὸ ἀξιολογικὸ ἢ πολιτιστικὸ ἢ θρησκευτικὸ πρῶμα, ἡ εὐρωπαϊκὴ συνειδήσις θεμελιώνεται στὰ πλαίσια τῆς ἀνθρωπιστικῆς παραδόσεως. Ἄς θυμηθοῦμε τὸν οὐμανιστὴ Πάπα Πίο τὸν Β' καὶ τοὺς οὐμανιστὲς τοῦ 15ου αἰῶνος, οἱ ὁποῖοι προέβαλαν τὴν ὀνομασίαν «*Εὐρώπη*», πού σχετίζεται πρὸς τὴν ἐλληνικὴ μυθολογία. Μάλιστα οἱ πρῶτοι οὐμανιστὲς —παρὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸ σχίσμα, πού στὸ μεταξὺ εἶχε κορυφωθῆ— διακήρυξαν ὅτι ἡ Εὐρώπη δὲν ἤμπορεῖ νὰ ξεχωρισθῆ ἀπὸ τὸ Ὀρθόδοξο Βυζάντιο. Ἡ ἀλήθεια αὐτὴ διαπιστώνεται τόσον ὀντολογικῶς ἢ ἱστορικῶς, ὅσον καὶ δεοντολογικῶς ἢ κανονιστικῶς.

Ἡ γενετικὴ ἱστορικὴ μέθοδος ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα, ὅτι πολλὲς πτυχὲς τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἐκφάνσεις συμπλέγματος

κινήτρων ἢ γεγονότων καὶ γεννήματα προϋπαρχόντων ἱστορικῶν παραγόντων καὶ πολιτιστικῶν παρορμήσεων, ποῦ ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἔχουν τὶς ρίζες τους στὴν ὀρθόδοξη ἑλληνικὴ βυζαντινὴ παράδοσι. Ἡ ὀρθόδοξη πνευματικότης τῆς ἐνωμένης καὶ ἀδιαιρέτου Ἐκκλησίας κατῳρθώθη σιγὰ - σιγὰ νὰ δημιουργήσῃ ἐνιαῖον χριστιανικὸν προσανατολισμό. Τοῦτο ἐπετεύχθη μὲ τὸν ἐκτοπισμὸ τῆς πανσπερμίας τῶν μύθων καὶ τῶν δεισιδαιμονιῶν τῶν ἀστόχως ὀνομαζομένων προ-ἰνδογερμανικῶν, τῶν μὴ-ἰνδογερμανικῶν καὶ τῶν ἰνδογερμανικῶν φυλῶν, ποῦ κυριολεκτικῶς ἀναβαπτίσθησαν καὶ μεταμορφώθησαν μέσα στὴν χριστιανικὴ κολυμβήθρα.

«Τὸ Ὁρθόδοξο Βυζάντιο ἐπὶ αἰῶνες στάθηκε ὁ προμαχὸν καὶ ὁ κυματοθραύστης τῆς Εὐρώπης, πάνω στὸν ὁποῖο διαλύονταν τὰ ἀλλεπάλληλα κύματα τῶν βαρβαρικῶν σιφῶν (Γότθων, Οὐννων, Περσῶν, Πετσενέγων, Σελτζούκων κ.λπ.)»¹⁵. Ἡ πολυεδρική Κωνσταντινούπολις ἐπὶ αἰῶνες ἦταν ὁ μεγάλος «*χωνευτήριος λέβης*», στὸν ὁποῖο ἀκόμη καὶ οἱ βάρβαροι μεταμορφώνονταν σὲ ὀργανικὰ μέλη τοῦ πολιτισμένου Ἑλληνικοῦ Βυζαντίου.

Σὲ μία ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποία μεγάλες περιοχὲς τῆς Εὐρωπαϊκῆς Δύσεως καὶ τοῦ Βορρᾶ ἦσαν βυθισμένες στὸ σκοτάδι τῆς βαρβαρότητας, τὸ Βυζάντιον ἦταν τὸ προπύργιο τοῦ πολιτισμοῦ. Ὡς τονίζει ὁ Alf. Rambaud (Ραμπῶ), ἡ Κωνσταντινούπολις «*ἐμπόδισε τὶς σκυθικὲς φυλὲς νὰ κυριεύσουν τὴ μισὴ Εὐρώπη, ἐμπόδισε ἐπίσης νὰ γίνῃ ἡ Εὐρώπη μία ἀπέραντη Σκυθία ἀπ' τὴν ἀμάθεια*»¹⁶. Τὸ Βυζάντιο ἔδωσε τὸν καιρὸ στοὺς λαοὺς τῆς Δύσεως νὰ συγκροτηθοῦν σὲ κράτη καὶ νὰ ἐπιδιώξουν τὴν εὐρωπαϊκὴ πολιτιστικὴ ἀνάπτυξι. Παρὰ τὸν ἀντιχριστιανικὸ προσανατολισμὸ του, ὁ γνωστὸς ἄγγλος ἱστορικὸς Edward Gibbon (Γίββων), γνωστὸς γιὰ τὸ ἐξάτομο ἔργο του «*Decline and Fall of the Roman Empire*» (Παρακμὴ καὶ πτώσις τῆς Ρωμαϊκῆς Αυτοκρατορίας) (London 1776-88), ὁμολογοῦσε: «*Καθὼς ὁ μουσουλμάνος, ὅταν προσεύχεται, στρέφει τὸ κεφάλι του πρὸς τὴν Μέκκα, κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο καὶ ὁ ἱστορικὸς πρέπει νὰ ἔχῃ τὸ βλέμμα στραμμένο πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολι*»¹⁷.

15. Ευαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ Ἑλληνικὴ Παιδεία καὶ τὸ δράμα τῆς Ἠνωμένης Εὐρώπης*, Ἀθήναι, 1990, σσ. 10-11.

16. Alf. Rambaud, *L'empire grec au dixième siècle*, Paris 1870. Ἀδ. Ἀδαμαντίου, «Βυζάντιο» στὴν *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ*, τόμ. 7, σ. 841.

17. Σπ. Ζαμπέλιου, *Βυζαντιναὶ Μελέται*, Ἀθήναι, 1857, σ. 41. Γ. Βεργίτη, «Ὁ Σπυριδῶν Ζαμπέλιος καὶ τὸ ἱστορικὸ ἔργο του», περ. *Ἀκτίνες*, Σεπτ. 1942, σσ. 107-108. Ὁ Ἀδ. Ἀδαμαντίου σημειώνει χαρακτηριστικῶς: Ἡ Κωνσταντινούπολις ἦταν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους «*ἡ πνευματικὴ πρωτεύουσα τοῦ κόσμου, ὁ*

Σήμερα γίνεται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον γενικῶς δεκτόν, ὅτι τὰ θεμέλια τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἀφ' ἑνὸς ἡ ἑλληνορωμαϊκὴ πνευματικὴ κληρονομία, ἡ ὁποία προβάλλει ἰδίως τὸ ἑλληνικὸν κλασσικὸν πνεῦμα, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ ἑλληνοχριστιανικὴ πατερικὴ παράδοσις, ἡ ὁποία ἀπέναντι στὴν προπαιδευτικὴ ἀρχαία ἑλληνικὴ σοφία ἐτήρησε στάσι ὄχι ἐχθρικὴ, οὔτε δουλικὴ, ἀλλὰ φιλικὴ καὶ πάντοτε κριτικὴ. Τοῦτο συνετέλεσε στὸ νὰ καλλιεργῶνται οἱ κλασσικὲς σπουδὲς στὸ Βυζάντιο καὶ στὸ νὰ διαδοθοῦν ἐξ αὐτοῦ στὴ Δύσι. Ἡ κλεψύδρα δὲν ἐπιτρέπει νὰ μιλήσωμε λ.χ. γιὰ τὸν Μ. Βασίλειο, γιὰ τὸν Γρηγόριο τὸν Θεολόγο, γιὰ τὸν Γρηγόριο Νύσσης, γιὰ τὸν Μ. Φώτιο, γιὰ τὸν ἅγιο Εὐστάθιο Θεσσαλονίκης, γιὰ τὶς ἐπιδράσεις τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας ἢ τῶν ἔργων τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ ἐπάνω στὴν Ῥωμαιοκαθολικὴ Σχολαστικὴ Θεολογία καὶ Φιλοσοφία, γιὰ τὴν εἰδολογικὴ διαμόρφωσι τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Καρλομάγνου μὲ ἑλληνοβυζαντινὰ πρότυπα, γιὰ τὴν Πλατωνικὴ Ἀκαδημία τῆς Φλωρεντίας, γιὰ τὶς παροικίαις Βυζαντινῶν λογίων ποὺ ἐμψύχωναν φυτώρια καὶ κέντρα ἑλληνικῶν σπουδῶν στὴ Δύσι καὶ ἰδίως στὴν Ἰταλία, γιὰ τὴν καταπληκτικὴ δρᾶσι τοῦ ἁγίου Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ στὴν Ῥωσία κ.λπ. Ἐξ ἄλλου ὁ ἑλληνορθόδοξος ἀνθρωπιστικὸς προσανατολισμὸς τοῦ Βυζαντίου συνετέλεσε στὸ νὰ παραμερισθοῦν πολλὰ στοιχεῖα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνορωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ εἶναι ἀπαράδεκτα στὴν χριστιανικὴ συνείδησι καὶ στὰ σημερινὰ ἀνθρωπιστικὰ καὶ πολιτιστικὰ κριτήρια (λ.χ. δουλεία, βρεφοκτονία, ταπείνωσις γυναίκα, ἐλλειψὶς κοινωνικῆς προνοίας).

Τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο ἐκχριστιανίσθηκε¹⁸ καὶ ἐξανθρωπίσθηκε μὲ

λαμπρὸς φάρος, ὁ ὁποῖος ἐφάτιζε τὸν περικυκλοῦντα ὠκεανὸν τῆς βαρβαρότητος... Εἰς αὐτὴν συνεκεντρώθη καὶ ἀπὸ αὐτὴν ἠκτινοβόλει ὅλος ὁ πνευματικὸς, καλλιτεχνικὸς καὶ ἠθικὸς πλοῦτος τῆς ἀνθρωπότητος... Ἄν δὲν ἔσωξεν ἡ Κωνσταντινούπολις τὴν ἑλληνολατινικὴν κληρονομίαν, σήμερον τί θ' ἀπέμενεν ἐξ αὐτῆς εἰς τὴν Εὐρώπην; Δὲν ὑπῆρξε δὲ τὸ Βυζάντιον ἀπλοῦς ἱεροφύλαξ τοῦ παλαιοῦ θησαυροῦ, ἀλλὰ καὶ μέγα κέντρον ἐκπολιτιστικῆς δημιουργίας... Ἡ Κωνσταντινούπολις ἦτο ἀληθινὴ εὐρωπαϊκὴ μεγαλόπολις, ἡ ὁποία περιέκλειεν ἐντὸς τῶν τειχῶν αὐτῆς περισσότερα βιβλία καὶ ἀριστουργήματα τέχνης παρ' ὅσα ὀλόκληρος ἡ ἄλλη οἰκουμένη...» (ἐνθ' ἄνωτ.).

18. Εἶναι γενικῶς παραδεκτὴ ἡ θετικὴ ἐπίδρασις τοῦ Χριστιανισμοῦ πάνω στὸ Δίκαιο. Μέσα στὰ χριστιανικὰ πλαίσια ὁ «ἐμφυτος ἠθικὸς νόμος» συμπληρώνεται ἀπὸ τὸν ἀποκεκαλυμμένο. Ἡ χριστιανικὴ βιοθεωρία δημιουργεῖ τὸ ἰδεώδες καὶ ἀπόλυτο ἀξιολογικὸ μέτρο καὶ κριτήριον πρὸς ἐξέτασι τῆς ὀρθότητος τῶν διαφόρων πτυχῶν τοῦ Δικαίου. «Τὸ Δίκαιο, ἐφ' ὅσον εἶναι γνήσιο Δίκαιο, ἀντλεῖ τὴ δύναμί του ἀπ' τὴν ἠθικὴν συνείδησι τοῦ ἀνθρώπου. Ζῆ ἀπ' τὸ ὅτι ἔχει μέρος στὸ βασίλειον τῶν ἠθικῶν ἀξιών» (H. Going, *Die obersten Grundsätze des Rechts*, Heidelberg 1947, σ. 53. Johannes Hessen, *Ethik*, Leiden 1954, σ. 63) Πρβλ. Γεωργίου Γ. Μητσοπού-

τὰ λεγόμενα βυζαντινὰ «*παρεμβλήματα*», δηλαδή μὲ τὶς προσθήκες καὶ τροποποιήσεις, πού «*παρενεβάλλοντο*» στὰ κείμενα τῶν ρωμαίων νομικῶν, λ.χ. ἀπὸ τὸν Τριβωνιανὸ καὶ τοὺς συνεργάτες του. Ἀναρίθμητα τέτοια βυζαντινοχριστιανικὰ «*παρεμβλήματα*» ὑπάρχουν λ.χ. στὸ οἰκογενειακὸ, ἐμπράγματο καὶ ποινικὸ δίκαιο¹⁹. Μὲ τὴν ἐπίδρασι τοῦ ὀρθοδόξου ἑλληνοβυζαντινοῦ ἀνθρωπιστικοῦ πνεύματος παρεμερίσθησαν τὰ στίγματα τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἐπεκράτησαν τὰ συνθήματα τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἰσότητος, τῆς ἀδελφοσύνης καὶ τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης καὶ ἀνεπτύχθησαν πρωτοπορειακῶς τὰ ἔργα τῆς ὠργανωμένης κοινωνικῆς προνοίας καὶ τὸ «*κοινωνικὸν κράτος*».

Ἐπειτα, ἐνῶ ἀρχικῶς στὴν Δυτικὴ Εὐρώπῃ ἀκόμη καὶ τοπικὲς ἐκκλησιαστικὲς Σύνοδοι συζητοῦσαν ἐὰν ἡ γυναίκα εἶναι εἰκὼν τοῦ Θεοῦ καὶ ἐνῶ ἄλλες Σύνοδοι, ὅπως ἡ σύνοδος τῆς Ὁράγγης (Concilium Atracense) τὸ ἔτος 441, ἡ σύνοδος τῆς Εραση Βουργουνδίας (Concilium Eranense) τὸ 517 καὶ ἡ 2α σύνοδος τῆς Ὁρλεάνης (Concilium Aurelianense II) τὸ 533, ἀπαγορεύουν τὴν χειροτονία τῶν διακονισσῶν, ἡ ὁποία ἦταν διαδεδομένη στὴν Ἑλληνικὴ Ἀνατολή, μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου τὸ παράδειγμα τῶν Ἑλλήνων τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ τῆς Σικελίας συνετέλεσεν, ὥστε νὰ εἰσαχθῆ στὴν Δύσι ἡ χειροτονία τῶν διακονισσῶν, ἡ ὁποία μάλιστα συνιστάτο καὶ ὑπὸ παπῶν (λ.χ. τὸν 10ῦ αἰῶνα ὑπὸ τῶν Βενεδίκτου τοῦ 8ου, Ἰωάννου τοῦ 20οῦ καὶ Λέοντος τοῦ 9ου), καὶ νὰ διαμορφωθῆ εἰδικὴ τυπικὴ διάταξις περὶ τῆς χειροτονίας αὐτῆς (Ordo ad diaconam faciendam), πού περιελήφθη στὴν μεσαιωνικὴ συλλογὴ Ordo Romanus καὶ σὲ διάφο-

λου, «*Τοπικὴ καὶ Ἐπιστήμη τοῦ Δικαίου*», Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ Ἀφιέρωμα στὸν Κωνσταντῖνο Τσάτσο, Ἀθήνα, 1980 σ. 527- 536. Τοῦ ἰδίου, *Προβλήματα ἰσχύος τοῦ Δικαίου (Πρωτανικὸς Λόγος): Ὁμιλίες καὶ Εἰσηγήσεις κατὰ τὴν περίοδον τῆς Πρωτανείας του (1975-1976)*, Ἀθήνα, 1970, σ. 25. Ἐξ ἄλλου ἐμβριθεῖς ἐργασίες διαπρεπῶν ἐκπροσώπων τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, ὅπως εἶναι οἱ Troplong, Gradenwitz, Hohenlohe κ.ά., ἀποδεικνύουν τὴν ἐπιρροὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ πάνω στὸ Ρωμαϊκὸ Δίκαιο (περ. Ἀκτίνες, ἔτος 1938, σ. 126). Εἰδικώτερον ὁ Καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Βιέννης Κ. Hohenlohe μὲ τὴν πραγματεία του «*Ἡ ἐπίδρασις τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπὶ τὸ Corpus Juris Civilis*» (Der Einfluss des Christentums auf das Corpus Juris Civilis, Wien 1937) διεκήρυξε τὴν πολυμερῆ ἐπίδρασι τοῦ Χριστιανισμοῦ πάνω στὸ Οἰκογενειακὸ, Ἐμπράγματο καὶ Ποινικὸ Δίκαιο καὶ στὸν νεώτερον εὐρωπαϊκὸ πολιτισμὸ (Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ὁρθοδοξία καὶ Εὐρώπη*, Ἀθήνα, 1983, σ. 18).

19. Π. Ι. Ζ (ἔπου), «*Ἡ ἐπίδρασις τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ βυζαντινοῦ δικαίου*», περιοδ. «*Ἀκτίνες*», ἔτος 1986, σσ. 273-274.

ρα λειτουργικὰ βιβλία τοῦ ἰα' αἰῶνος²⁰.

Ἄξιον ἰδιαίτερας μνείας εἶναι καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ πνευματικὴ ζωὴ τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν στὴν Δύσι, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν «μαριολογικὴ» εὐσέβεια, διαμορφώθηκε σημαντικῶς ὑπὸ τὴν ἐπίδρασι μεγάλων ἑορτῶν πρὸς τιμὴν τῆς Θεομήτορος (Γενεσίου, Εὐαγγελισμοῦ, Κοιμήσεως), οἱ ὁποῖες, ὅπως καὶ ἡ ἑορτὴ τῆς Ὑπαπαντῆς, εἰσῆχθησαν, μετὰ τοὺς χρόνους Γρηγορίου τοῦ Μεγάλου, στὴν Δύσι, ὑπὸ τὴν ὄθησι τοῦ παραδείγματος τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς, οἱ ὁποῖες τὶς εἶχαν καθιερώσει μεταξὺ 4ου καὶ 6ου αἰῶνος μέσα στὴν ἀτμόσφαιρα τῶν μεγάλων χριστολογικῶν ἀγῶνων.

Ἄς μνημονεύσωμε καὶ τὴν μαρτυρία τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης, ποὺ πιστοποιεῖ ὅτι στὴ διαμόρφωσι τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ τεραστία ὑπῆρξεν ἡ συμβολὴ τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης, ἡ ὁποία κατὰ τὸν Γάλλο Καθηγητὴ καὶ Ἀκαδημαϊκὸ Charles Diehl (Ντήλ), «έλαμψε μὲ ἀσύγκριτη λάμψι καὶ ἀκτινοβόλησε στὸν κόσμον ὀλόκληρον» καὶ ἔτσι κατέστη «ἡ μεγάλη μυσταγωγὸς ὀλοκλήρου τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου»²¹. Ὁ Ἕλληνας Θεόδωρος ἀπὸ τὴν Ταρσό, ποὺ ἔγινε τὸν 7ο αἰῶνα ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Canterbury, ἦταν αὐτὸς ποὺ εἰσήγαγε στὴν Ἀγγλία τὴν βυζαντινὴ τέχνη, ὅπως τονίζει ὁ Carl Nordenfelk καὶ ἐπαναλαμβάνει ὁ ἀείμνηστος Παναγιώτης Κανελλόπουλος²². Τὸ Βυζάντιο ἔθεσε στὴ διάθεσι τῆς Εὐρώπης λαμπροὺς καλλιτέχνες, ἀρχιτέκτονες, ζωγράφους, λεπτουργοὺς κάθε εἶδους. Ἀπὸ τὸν 10ο ἕως τὸν 12ο αἰῶνα στὰ διάφορα εὐρωπαϊκὰ καὶ ἰδίως ἰταλικά κέντρα δημιουργήθηκαν ἀληθινὲς μικρὲς ἀποικίαις Ἑλλήνων καλλιτεχνῶν, ποὺ προπαρεσκεύασαν τὴν καλλιτεχνικὴ Ἀναγέννησι τῆς Δύσεως. Ἡ ἰταλικὴ ζωγραφικὴ, κατὰ τὴ διαπίστωσι τοῦ Lianello Venturi, ἦταν «μία ἐπαρχία τῆς βυζαντινῆς τέχνης»²³. Στὴν Ἰσπανία οἱ καλλιτέχνες ἐξακολουθοῦν ἕως τὸν 13ον αἰῶνα νὰ χρησιμοποιοῦν βυζαντινὰ πρότυπα. Τὸ ἴδιο συμβαίνει στὴν Γαλλία, στὴν Ἀγγλία καὶ στὴν Γερμανία²⁴. Ἀκόμη καὶ ἡ ζωγραφικὴ τοῦ γυαλιοῦ, ποὺ κοσμεῖ τὰ παράθυρα εὐρωπαϊκῶν ναῶν,

20. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ «χειροτονία» ἢ «χειροθεσία» τῶν διακονισσῶν*, ἐν Ἀθήναις 1984, σσ. 54, 59-60.

21. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ὁρθοδοξία καὶ Εὐρώπη*, σ. 54.

22. Παναγιώτη Κανελλοπούλου, «Ἡ συμβολὴ τοῦ Βυζαντίου στὴ διαμόρφωσι τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος», περιοδ. «Βαμοί», ἀρ. τεύχους 61, Μάιος-Ἰούνιος 1981, σσ. 1-2.

23. *Αὐτόθι*.

24. *Ἐνθ' ἄνωγ.*

ανάγεται πιθανώς στο Βυζάντιο²⁵. Γενικώς είναι γνωστόν, ὅτι χωρὶς τὴν ἐπίδρασι τοῦ Ἑλληνικοῦ Βυζαντίου θὰ ἦταν ἀδύνατη ἡ «Ἀναγέννησις» στὴν Δύσι. Ἐπίσης εἶναι γνωστὲς οἱ ἐπιδράσεις τῆς Ὁρθοδόξου Βυζαντινῆς Τέχνης στὰ Βαλκάνια καὶ στὴν Ρωσία. Ἄς θυμηθοῦμε λ.χ. τοὺς ζωγράφους Θεοφάνη τὸν Ἕλληνα καὶ Ἀντρέϊ Ρουμπλιώφ²⁶.

Καὶ τώρα ἄς ἔλθωμε στὴν δειγματοληπτικὴ ὑπόμνησι τοῦ ἔργου μερικῶν προσωπικοτήτων, ποὺ εἶναι πράγματι «ὀρόσημα τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πολιτισμοῦ».

Ὁ Πάπας Ἰωάννης - Παῦλος Β' κατὰ τὴν ἐπίσκεψί του στὴν πρ. Τσεχοσλοβακία τὴν 22α Ἀπριλίου 1990 μετέβη στὸ προσκύνημα Welehrad τῆς Μοραβίας, ὅπου βρίσκεται ὁ τάφος τοῦ ἐκ Θεσσαλονίκης Ἑλληνοσ Ἀποστόλου τῶν Σλάβων ἀγίου Μεθοδίου (ἀδελφοῦ τοῦ ἀγίου Κυρίλλου). Ἐκεῖ ἐνώπιον 700.000 πιστῶν τέλεσε τὴν Θ. Λειτουργία καὶ ἐξεφώνησε βαρυσήμαντον λόγο, στὸν ὁποῖο, ἀναφερόμενος στὴν σημασία τῆς Ἡνωμένης Εὐρώπης καὶ στὶς χριστιανικὲς ρίζες τῆς, τόνισε, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τὰ ἑξῆς: «*Τὸν ἀκρογωνιαῖο λίθο τῆς Ἡνωμένης Εὐρώπης δὲν τὸν συναντοῦμε μόνο στὸ Μόντε Κασσίνο, ὅπου ὁ Ἅγιος Βενέδικος ἀφιερώθηκε στὴν ἐδραίασι τῆς Λατινικῆς Εὐρώπης, ἀλλὰ καὶ ἐδῶ, στὴν Μοραβία, ὅπου οἱ δύο ἰσαπόστολοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος, Ἕλληνες ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη τῆς Μακεδονίας, ἐχάραξαν τὴν ἑλληνικὴ καὶ βυζαντινὴ παράδοσι στὴν ἱστορία τῆς Εὐρώπης. Τό ὅτι ἐμεῖς οἱ Σλάβοι εἴμεθα Χριστιανοὶ τὸ ὀφείλομε σ' αὐτούς. Ἄλλωστε οἱ δύο μεγάλες αὐτὲς παραδόσεις (λατινικὴ καὶ ἑλληνικὴ), καίτοι διαφορετικὲς, ἀνήκουν ἢ μία στὴν ἄλλη. Μαζὶ διαμορφώνουν τὸ σύνολον τῆς Χριστιανικῆς Εὐρώπης*». Ὡς γνωστὸν ὁ Πάπας καὶ τοὺς τρεῖς αὐτοὺς ἀγίους ἀνεκήρυξε «προστάτες - πátρωνες» τῆς Εὐρώπης.

Ἀναμφιβόλως ὁ ὁσῖος Βενέδικτος ἐκ Νουρσίας, τὸν ὁποῖο ὑπενηθυμίζει ὁ Πάπας καὶ ὁ ὁποῖος ἐορτάζεται ὄχι μόνον ὑπὸ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας τὴν 21η Μαρτίου, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας τὴν 14η τοῦ ἰδίου μηνός, συνετέλεσε τὰ μέγιστα στὴ διαμόρφωσι τῆς πνευματικῆς ἀτμοσφαιρας τῆς Εὐρώπης μὲ τὴν ἀκτινοβολία τοῦ κοινοβίου, ποὺ ἴδρυσε στὸ Monte Cassino (Κάτω Ἰταλίας)

25. Ἡ τεχνοτροπία τῶν «βιτρώ» τῶν παραθύρων, ὅπως ἔχει τονίσει ὁ Σεβ. Μητροπολίτης Φιλίππων κ. Προκόπιος, ἀνάγεται στὴν παλαιοχριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ περίοδο: Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἐντυπώσεις ἐκ τῆς Ἰ. Ἀρχιεπισκοπῆς Βορείου καὶ Νοτίου Ἀμερικῆς*, Ἀθήναι, 1986, σσ. 173-174.

26. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἐντυπώσεις ἐκ τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως*, ἐν Ἀθήναις 1965, σσ. 29-39. Τοῦ ἰδίου, *Ἡ χιλιετηρὶς τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῶν Ρώσων*, Ἀθήναι, 1988, σ. 33.

καὶ μὲ τὸ πολύπτυχο πολιτιστικὸ ἔργο τοῦ τάγματος τῶν βενεδικτίνων μοναχῶν²⁷.

Ἄλλ' ἄρα γε ὁ ὄσιος Βενέδικτος συνετέλεσε, κατὰ τὴν παπικὴ διακήρυξι, στὴν ἐδραίωσι μιᾶς ἀνεξάρτητης ἀπὸ τὸν Ἑλληνισμό καὶ παράλληλης πρὸς αὐτὸν «*Λατινικῆς Εὐρώπης*» ἢ μήπως συνετέλεσε στὸ νὰ ἐξευγενισθῆ ἡ Εὐρώπη μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Ὁρθοδόξου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀνατολῆς, ποῦ εἰσεχώρησε στὴν Δύσι διὰ τῆς ὁδοῦ τοῦ παραδείγματος τοῦ Ἀνατολικοῦ Μοναχισμοῦ; Ὁ ὄσιος Βενέδικτος στὸ 73ο κεφάλαιο τοῦ μοναστικοῦ «*Κανόνος*» του (S. Benedicti Regula Monasteriorum) ἐξαιρεῖ καὶ ἐπαινεῖ τὸν «*Κανὸνα*» τοῦ Μεγάλου Βασιλείου («*Regula S. Patris Basilii*»)²⁸. Γενικῶς ὁ «*Κανὸν*» τοῦ ἁγίου Βενεδίκτου εἶναι «*προϊὸν βαθείας ἀφομοιώσεως τοῦ συνόλου τῶν μεγάλων ἀνατολικῶν μοναστικῶν παραδόσεων*»²⁹, ἰδίως ἐκείνων, ποῦ ἀνάγονται σὲ μεγάλες μορφές τοῦ Ἀνατολικοῦ Μοναχισμοῦ (Μ. Ἀντώνιο, Παχώμιο, Μ. Βασίλειο)³⁰.

Ἡ ἐπίδρασις τοῦ ἀνατολικοῦ μοναστικοῦ πνεύματος πάνω στὸν ὄσιο Βενέδικτο δὲν ἦταν μόνον ἄμεση, ἀλλὰ καὶ ἔμμεση. Ἦδη ὁ Μέγας Ἀθανάσιος, ὅταν ἦταν ἐξόριστος στὴν Δύσι, συνετέλεσε στὴν διάδοσι τοῦ μοναχικοῦ πνεύματος. Τὸ ἔργο του «*Βίος τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου*», ποῦ μεταφράσθηκε στὴν λατινικὴ γλῶσσα ἀπ' τὸν πρεσβύτερο καὶ μετέπειτα ἐπίσκοπο Ἀντιοχείας Εὐάγριο (τέλος δ' αἰῶνος), πρόβαλλε στοὺς Δυτικούς τὸν βίον τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου ὡς ὑπόδειγμα³¹ καὶ χρησίμευσε ὡς γέφυρα γιὰ νὰ διαδοθῆ καὶ στὴν Δύσι τὸ ἀνατολικὸ μοναστικὸ ἰδεώδες. Ὁ ἱ. Αὐγουστίνος σὲ σχετικὴ διήγησι, ἡ ὁποία περιέχεται στὸ αὐτοβιογραφικὸ ἔργο του «*Ἐξομολογήσεις*» (Confessiones) (VIII, 6), τονίζει, ὅτι ὁ «*Βίος τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου*» ἐπέδρασε στὴν ζωὴ πολλῶν στὴν Δύσι καὶ στὸν ἴδιον τὸν ἑαυτὸν του³². Καὶ ὁ ἅγιος Ἰερώνυμος, ποῦ γνώρισε τὸν Ἀνατολικὸ Μοναχισμό στὴν Ἑλλάδα, στὴν Μικρὰ Ἀσία, στὴν Κωνσταντινούπολι, στὴν Ἀντιόχεια καὶ

27. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Τὸ «πέμπτον παγκόσμιον συνέδριον "πίστεως καὶ τάξεως", ἐν Santiago de Compostela Ἰσπανίας», Ἀθήναι, 1994, σσ. 39-42.

28. *Lexikon für Theologie und Kirche*, τόμ. 2, Freiburg 1958, στ. 37-39.

29. Βασιλείου Μουστάκη, «Βενέδικτος ὁ ἐκ Νουρσίας», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 3, Ἀθήναι, 1963, στ. 791. Berthold Altaner, *Patrologie - Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, Freiburg 1958, σ. 445.

30. Berthold Altaner, *ἐνθ' ἀνωτ.*

31. Δημητρίου Μπαλάνου, *Πατρολογία*, ἐν Ἀθήναις 1930, σσ. 247-248.

32. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, «Ἡ ἀκτινοβολία τοῦ ὁσίου Ἀντωνίου τοῦ Μεγάλου», περιοδ. «*Ἐφημέριος*», ἔτος 1995, σσ. 3- 4,

στην Συρία, μετέδωκε τὸ ἀνατολικὸ μοναχικὸ ιδιεῶδες στοὺς Δυτικούς. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν Ρουφίνο³³.

Ὁ ὄσιος Βενέδικτος γινώριζε ὅλα αὐτὰ καὶ πρὸ πάντων τὸ ὅτι στὴν Δύσι χρησιμοποιήθηκαν καὶ ἐφαρμόσθηκαν εὐρύτατα τὰ «Ἀσκητικὰ» τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ ἰδίως τὰ «Ἠθικὰ», οἱ «Ὁροι κατὰ πλάτος» καὶ οἱ «Ὁροι κατ' ἐπιτομήν»³⁴. Τόσον οἱ «Ὁροι κατὰ πλάτος» ὅσον καὶ οἱ «Ὁροι κατ' ἐπιτομήν», ποὺ περιέχουν τοὺς Κανόνες τῆς δεοντολογίας τῆς μοναχικῆς πολιτείας, μεταφράσθηκαν στὴν λατινικὴ γλῶσσα ἀπ' τὸν Ρουφίνο καὶ συμπτύχθηκαν σ' ἓνα ἔργο μὲ 203 ἐρωταποκρίσεις ὑπὸ τὸν τίτλο «*Instituta monachorum*»³⁵.

Ἐξ αὐτῶν γίνεται φανερόν, ὅτι ὁ ὄσιος Βενέδικτος εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρῆται ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀκρογωνιαίους λίθους τοῦ οἰκοδομήματος τῆς Ἠνωμένης Εὐρώπης ὄχι τόσον διότι εἶναι φορεὺς τοῦ ρωμαϊκοῦ πνεύματος, ἀλλὰ πρὸ πάντων διότι ἡ μεγάλη πνευματικὴ προσφορά του ζωογονεῖται ὑπὸ τῶν ρεϊθρων τοῦ ἀνατολικοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ συνδέει τὴν δυτικὴ πρὸς τὴν ἀνατολικὴ παράδοσι. Τὸ γεγονὸς τοῦτο ἔμεινε ζωηρὸ στὴ μνήμη τῶν Βενεδικτίνων, οἱ ὁποῖοι συχνὰ στρέφονται μὲ νοσταλγία στὶς ἑλληνικὲς ρίζες τους. Δειγματοληπτικῶς ὑπενθυμίζομε τὰ ἑξῆς: τὸ Κεντρικὸ κοινόβιο, ποὺ ἰδρύθηκε στὸ Monte Cassino ἀπὸ τὸν ὄσιο Βενέδικτο, ἦταν κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα τὸ μόνον κέντρο στὴ Δύσι, ὅπου ἐδιδάσκετο συστηματικῶς ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα³⁶. Στὸν αἰῶνα μας ὁ βενεδικτίνος μοναχὸς Lambert Beauduin (1873-1960) (ἄββαεῖον Mont - César, Louvain Βελγίου)³⁷ ἔστρεψε τὴν προσοχὴ τῆς Δύσεως στοὺς πνευματικὸς θησαυροὺς τῆς Ὁρθοδόξου Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς. Γι' αὐτὸ ἤδη στὸν τίτλο τοῦ κυρίου ἄρθρου τοῦ πρώτου τεύχους τοῦ περιοδικοῦ «*Irenikon*» διετύπωσε τὸ σύνθημα, ὅτι ἡ Δύσις πρέπει νὰ φοιτήσῃ στὸ σχολεῖο τῆς Ἀνατολῆς («*L'Occident à l'école de l'Orient*»)³⁸. Ἐπειτα εἶναι γνωστόν, ὅτι ἡ Μονὴ τῶν Βενεδικτίνων στὴν Chevetogne τοῦ Βελγίου ἐφαρμόζει τὸ σύνθημα τοῦ Beauduin καὶ ἔχει τοιχογραφίες τῶν Κοψίδη καὶ Κοχλιδάκη, μαθητῶν τοῦ Κόντογλου.

33. *Αὐτόθι*. Berthold Altaner, *ἐνθ' ἀνωτ.*, σσ. 355-357.

34. Migne Ἐ. Π. 31, 620-1428.

35. Δημητρίου Μπαλάνου, *ἐνθ' ἀνωτ.*, σ. 296. Πρβλ. Berthold Altaner, *μν. ἔ.*, σ. 353.

36. *Lexikon für Theologie und Kirche*, τόμ. 7, Freiburg 1962, στ. 583.

37. André Haquin, *Dom Lambert Beauduin et le renouveau liturgique*, Gembloux (Βέλγιον) 1970.

38. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου *Μαθήματα Λειτουργικῆς*, τεύχος Α', Ἀθῆναι, 1975, σ. 75.

Γενικῶς, πρὸς δῆλωσι τῶν πνευματικῶν θεμελιῶν τῆς σημερινῆς Εὐρώπης, δὲν πρέπει νὰ γίνεται ἀναφορὰ στὴν «*Λατινικὴ Εὐρώπη*» ἀορίστως. Πρέπει νὰ μνημονεύεται ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν ἐξελληνισμένη λατινορωμαϊκὴ Εὐρώπη, ἡ ὁποία ἀνυψώθηκε πολιτιστικῶς διὰ τῆς οἰκειώσεως τῶν θετικῶν στοιχείων τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἡ ὁποία ἀναγεννήθηκε μὲ τὴν ἐπίδρασι τοῦ Ἑλληνικοῦ Βυζαντίου. Ἐπομένως, ἡ χάραξις τῆς ἑλληνικῆς καὶ βυζαντινῆς παραδόσεως στὴν Ἱστορία τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης εἶχεν ἀρχίσει πρὶν ἀπὸ τὸ ἀξιοθαύμαστο ἔργο τῶν ἀγίων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου. Αὐτὸ φαίνεται ὄχι μόνον στὴ δραστηριότητα τοῦ ὁσίου Βενεδίκτου, ἀλλὰ σὲ ὅλες τὶς θεμελιώδεις ἐκφάνσεις τῶν ἀνθρωπιστικῶν καὶ πολιτιστικῶν ιδεῶν καὶ ἐπιτευγμάτων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἱστορίας, μέσα στὴν ὁποία ἡ λατινορωμαϊκὴ καὶ ἡ ἀρχαιοελληνικὴ ἢ ἑλληνοβυζαντινὴ παράδοσις δὲν ἀλληλοπεριχωροῦνται ἰσοδυνάμως, οὔτε ἀκριβῶς «*ἀνήκουν ἢ μία στὴν ἄλλη*», ἀλλὰ ὑφίστανται ἀλληλεπιδράσεις μὲ ἐκδηλῆ ὑπεροχὴ τῆς καθ' ὅλου ἑλληνικῆς κλασσικῆς καὶ βραδύτερον ἑλληνοβυζαντινῆς παραδόσεως, ἡ ὁποία ἔχει τὴν κατὰ μέγιστο μέρος ποιοτικὴ ὑπεροχὴ καὶ τὸ πρωτεῖον τῆς ἀφομοιωτικῆς καὶ ἀνακαινιστικῆς δυνάμεως. Ὁ κύριος παράγων τοῦ ἔργου τῆς διαμορφώσεως τῆς πεμπτουσίας τῆς εὐρωπαϊκῆς συνειδήσεως εἶναι ὀλιγώτερον ἢ λατινορωμαϊκὴ παράδοσις καὶ περισσότερον ὁ Ἑλληνισμός, ὁ ὁποῖος μέσα στὰ ἑλληνορθόδοξα χριστιανικὰ πλαίσιά του ἀπέβαλε τὶς προχριστιανικὲς βιοθεωριακὲς ἐλλείψεις καὶ κακὲς πλευρὰς του.

Ταῦτα ἐξηγοῦν διατί ἦσαν κατὰ μέγα μέρος δικαιολογημέναι οἱ ἀντιδράσεις ἐναντίον τῆς «*Εὐρωπαϊκῆς Ἱστορίας τῆς Εὐρώπης*» τοῦ Γάλλου Ἀκαδημαϊκοῦ Ντιροζέλ. Βεβαίως ὁ Ντιροζέλ προσπάθησε νὰ ἀντικρούσῃ τὶς ἐναντίον του μομφές. Ὅπως εἶπε σὲ συνέντευξί του, μέσα στὰ δοκίμια τοῦ ἐπιμάχου ἔργου του ὑπάρχουν ἀρκετὲς ὑπομνήσεις τῆς συμβολῆς τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ στὴν ἀνάπτυξι τῆς Εὐρώπης. Ἔτσι μέσα στὰ δοκίμια αὐτὰ «*ἡ Ἑλλάδα καὶ οἱ Ἕλληνες ἐμφανίζονται στὸ βιβλίον 195 φορές*». Μάλιστα χαρακτηριστικὲς εἶναι δειγματοληπτικῶς οἱ ἐξῆς φράσεις τοῦ βιβλίου του: «*Μέσω τῶν Ρωμαίων ἢ Ἑλληνικῆ Τέχνη, τὰ Γράμματα, τὰ Μαθηματικά, ἢ Ἀστρονομία καὶ ἡ Φιλοσοφία ἐξαπλώνονται σ' ὅλη τὴ Δύσι*». Ὁ λατινικὸς πολιτισμὸς «*διαδίδει τὸν ἀξιοθαύμαστο ἑλληνικὸ πολιτισμὸ*». Ἡ Ἑλλάδα «*διὰ μέσου τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου θὰ γίνῃ ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια συστατικὰ τοῦ κοινοῦ πολιτισμοῦ μας*». Ὁ Πολύβιος «*εἶναι τὸ σύμβολο τῆς ἑλληνικῆς πολιτισμικῆς εἰσβολῆς μέσα στὸν ρωμαϊκὸ κόσμον*». Ὁ «*ἑλληνικὸς πολιτισμὸς εἶναι ἐκθαμβωτικὸς*». Γι' αὐτὸ «*δὲν*

κατακτιέται ἢ Ἑλλάδα χωρὶς νὰ ἐκπολιτίζωνται οἱ κατακτητές της»³⁹.

Ὅλες οἱ ἀνωτέρω φράσεις συγκεντρωμένες μειώνουν τὴν ἐκ τοῦ βιβλίου κακὴν ἐντύπωση, ἀλλ' ὅμως ἀποδυναμώνονται καθὼς εἶναι σκορπισμένες μέσα σὲ ἐνότητες, στὶς ὁποῖες τονίζεται ὄχι ἡ πρωτογενῆς πολιτιστικῆς ἐπίδρασις τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ ἡ δευτερογενῆς παρουσία του ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῶν Ρωμαίων, οἱ ὁποῖοι, κατὰ τὸν Ντιροζέλ, εἶναι τὸ κύριο ὑποκείμενο τοῦ ἔργου τῆς δημιουργίας τῆς Εὐρώπης. Γι' αὐτό, μετὰ τὴν κριτικὴν ποὺ ἔγινε στοῦ βιβλίου τοῦ Γάλλου Ἀκαδημαϊκοῦ, αὐτὸς μὲν ὡμολόγησε: «Γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἴσως νὰ μὴν μίλησα ἀρκετά»⁴⁰, ἡ δὲ Εὐρωπαϊκὴ Ἐπιτροπὴ ἀπέσυρε τὴν ἠθικὴ καὶ ὑλικὴ προστασία καὶ ὑποστήριξι τοῦ βιβλίου αὐτοῦ.

Τὸ ἔναντι τῶν Ἑλλήνων πρωτεῖο τῶν Ρωμαίων στὴν κατάταξι τῆς ὕλης μέσα στοῦ βιβλίου αὐτὸ ὀφείλεται στὴ χρῆσι λογικῶν σφαλμάτων, κατὰ τὰ ὁποῖα ταυτίζονται ὀργανικὸ αἷτιο (Ρωμαῖοι) καὶ ποιητικὸ αἷτιο (Ἑλληνισμός), *conditio* καὶ *essentia* (ὄρος καὶ οὐσία), *conditio* καὶ *qualitas* (ὄρος καὶ ποιότης), *conditio* καὶ *causa* (ὄρος καὶ γενεσιουργὸς αἷτια). Ἀντιθέτως ἡ παγκοσμίως γνωστὴ κλασσικὴ φιλόλογος κ. Ζακλὶν ντε Ρομιγύ, ποὺ εἶναι μέλος τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας, ἀποφεύγοντας τὰ λογικὰ αὐτὰ σφάλματα, τονίζει ὅτι στὴν ἀρχὴ ἔχομε τὸν δραστήριο ἑλληνικὸ «ἀποικισμὸ σὲ ὁλόκληρη τὴ Μεσόγειο, ποὺ δημιουργοῦσε πολλὰ μικρὰ κέντρα ἑλληνικῆς παιδείας ποὺ ποτὲ δὲν ἐξαφανίσθηκαν. Ἀργότερα ἐμέσως μεσολαβεῖ ἡ Ρώμη. Τὰ ἔργα τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων μεταφράζονται, διασκευάζονται, γίνονται ἀντικείμενα μιμήσεων, ἀφομοιώνονται... Κάθε χώρα, ποὺ γνώρισε τὴν ρωμαϊκὴν διοίκηση, γνώρισε ταυτόχρονα καὶ τὴν ἑλληνικὴν παιδεία, τὶς ἑλληνικὰς λέξεις, τὶς ἑλληνικὰς ἀξίες»⁴¹.

Ἄλλ' ἐὰν τὸ ἀντιλεγόμενο βιβλίου τοῦ Ντιροζέλ εἶναι ὅπωςδῆποτε ἐλαττωματικὸ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἀνεπαρκοῦς προβολῆς τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ὡς κυρίου θεμελίου τῆς Εὐρώπης, εἶναι πολὺ περισσότερο ἐλαττωματικὸ ἔνεκα τῆς παρασιωπήσεως τῆς συμβολῆς τοῦ Ὁρθοδόξου Ἑλληνοβυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ στὴ διαμόρφωσι τῆς πολιτισμικῆς φυσιογνωμίας τῆς Εὐρώπης.

Ὁ Πάπας Ἰωάννης - Παῦλος Β' τὴν ἴδια ἡμέρα, κατὰ τὴν ὁποῖα μίλησε στοῦ Welehrad τῆς πρ. Τσεχοσλοβακίας, μίλησε καὶ στοὺς κατοίκους τοῦ Pressburg καὶ συνέστησε σ' αὐτοὺς νὰ διατηρήσουν τὴν

39. Ἐφημ. «Καθημερινή», 13 Μαΐου 1990, σ. 20.

40. *Αὐτόθι*.

41. Ζακλὶν ντε Ρομιγύ, «Ὁ ὄλος τῆς Ἑλλάδος στὴν Εὐρώπη», ἔφημ. «Καθημερινή», 6 Μαΐου 1990, σ. 20.

ἐθνική φυσιογνωμία καὶ ταυτότητά τους. «Αὐτό, — τοὺς εἶπε —, ἀπαιτεῖ πιστότητα στὶς ἱστορικές σας ρίζες, ποὺ ἀνάγονται στοὺς Κύριλλο καὶ Μεθόδιο, οἱ ὁποῖοι συγχρόνως σᾶς ἔχουν δεῖξει τὶς μεγάλες κατευθυντήριες γραμμὲς τῆς περαιτέρω ἀναπτύξεως ἐκείνου, ποὺ σχεδιάσθηκε ἀπὸ αὐτούς»⁴².

Ὁ Προκαθήμενος τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ἀναφερόμενος στὸ ζήτημα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνότητας, τόνισε στὸ Welehrad, ὅτι «ἡ ἱστορία τῶν δύο αὐτῶν ἀδελφῶν Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου εἶναι ἓνα εὐγλωττο παράδειγμα γιὰ τὴν ἐνότητα αὐτή. Ἡ μαρτυρία, τὴν ὁποῖαν αὐτοὶ κατέθεσαν στοὺς προπάτορές μας στὶς σλαβικὲς χῶρες, εἶναι ἡ μαρτυρία τῆς ἀδιαιρέτου Ἐκκλησίας — τῆς μιᾶς, ἀγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας». Καὶ καταλήγοντας ὁ Πάπας στὴν ὁμιλία του στὸ Pressburg σὲ χαιρετισμὸ πρὸς τοὺς γερμανογλώσσους ἀκροατές, εἶπεν: «Εἶθε ὁ Ἀνατολικὸς καὶ ὁ Δυτικὸς Χριστιανισμὸς νὰ συναντηθοῦν στὴν μεγάλη παράδοσι τῆς παγκόσμιας καθολικῆς Ἐκκλησίας»⁴³.

Οἱ ἀνωτέρω παπικὲς διακηρύξεις εἶναι, γιὰ μᾶς τοὺς Ὁρθοδόξους Ἕλληνες, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἱκανοποιητικὲς. Ἡ λέξι μας «μᾶλλον» ἀναφέρεται εἰς ὅσα ὀρθῶς ὁ Ἀρχηγὸς τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας τονίζει γιὰ τὴν συμβολὴ τῶν δύο Ἑλλήνων ἀγίων στὸν ἐκχριστιανισμὸ τῶν χωρῶν τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης καὶ γιὰ τὸ μεγάλο ἐκπολιτιστικὸ τους ἔργο. Ἡ λέξι μας «ἥττον» χρησιμοποιεῖται γιὰ τὰ παραλειπόμενα μέσα στὶς παπικὲς διακηρύξεις, γιὰ τὸ ὅτι δηλαδὴ ὁ Προκαθήμενος τῆς Ἐκκλησίας τῆς παλαιᾶς Ρώμης ὄχι μόνον δὲν μνημονεύει τὶς παλαιᾶς ἑλληνικὲς καὶ βυζαντινὲς πνευματικὲς ρίζες τῆς «Λατινικῆς Εὐρώπης», τὶς ὁποῖες ὑπεμνήσαμε, ἀλλὰ καὶ — ἂν τυχὸν δὲν ἀρνήται, ὅμως — ἀντιπαρέρχεται καὶ παρασιωπᾷ τὰ εἰδοποιᾷ Ἑλληνορθόδοξα στοιχεῖα τοῦ ἔργου τῶν ἀγίων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου, τὰ ὁποῖα ἀντιτίθενται στὸ πνεῦμα τῆς Λατινοκρατίας καὶ μποροῦν νὰ χρησιμεύουν ὡς θεμέλιοι λίθοι τῆς πνευματικῆς δομῆς τῆς Ἠνωμένης Εὐρώπης.

Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ἀγίου Μεθοδίου οἱ μαθητὲς του ἐδιώχθησαν ἀπηνῶς ἀπὸ τοὺς φραγκολατίνους καὶ ἐκτοπίσθηκαν ἀπὸ τὴν Μοραβία, «βρωμάτων, ἐνδυμάτων ἀποροῦντες. Οἰκοῦν ἠναγκάσθησαν διὰ τὸ δέος ἀπ' ἀλλήλων διαιρεθῆναι, Θεῶ τοῦτο δόξαν, ἵνα καὶ πλείω μέρος τῶ κύκλῳ τοῦ Εὐαγγελίου ἐμπεριλάβωσι»⁴⁴.

42. *L'Osservatore Romano* (γερμανισί), 18 Μαΐου 1990, σ. 14-45.

43. *Αὐτόθι*, σ. 15.

44. Θεοφυλάκτου Ἀχρίδος ἡ Βουλγαρίας, «Βίος καὶ Πολιτεία Κλήμεντος ἀρχιεπισκόπου Βουλγάρων», *Migne* Ἐ.Π. τόμ. 126, στ. 1220.

Ἔτσι ἡ βυζαντινοσλαβική λατρεία, ποὺ ἐκτοπίσθηκε ἀπὸ τὴν Μοραβία καὶ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὴν λατινική, δὲν ἐξαφανίσθηκε ἀλλὰ διὰ τῶν μαθητῶν τοῦ Μεθοδίου διαδόθηκε στὸν σλαβικὸ κόσμο. Εἶναι γνωστὴ ἡ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἐκπορευομένη καὶ κατευθυνομένη ἄμεση ἐκπολιτιστικὴ ἐνέργεια καὶ ἀκτινοβολία πρὸς τοὺς Βουλγάρους, Σέρβους καὶ Ρώσους. Ἐξ ἄλλου ἡ βυζαντινοσλαβική λατρεία, ἔχουσα ὡς ὀρηκτῆριον καὶ φωτεινὴν ἐστίαν πρὸ πάντων τὴν περιοχὴ τῆς Ὀχρίδος, ὅπου ἔδρασεν ὁ μαθητῆς τοῦ Μεθοδίου ἅγιος Κλήμης, γνώρισε νικηφόρον πορεία στὶς σλαβικὲς περιοχὲς τῶν Βαλκανίων⁴⁵ καὶ στὴν Ρωσία⁴⁶. Ἔτσι «ἡ σλαβικὴ λειτουργία», ὅπως τονίζει ὁ ἐπιφανὴς σλαβολόγος Dostál, «εἶναι σημαντικὴ συμβολὴ στὸν σλαβικὸ πολιτισμὸ. Ἡ ποιητικὴ καὶ καθαρὰ γλῶσσα τῆς συνέχισε ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνες νὰ ἐμπνέῃ τὴν σλαβικὴ ποίησι καὶ λογοτεχνία»⁴⁷. Γι' αὐτὸ, ὅπως γράφει ὁ Duthilleul, ὅλοι οἱ Ὀρθόδοξοι Σλάβοι «αἰνοῦντες τὸν Θεὸ στὴν γλῶσσα τοὺς ὀφείλουν νὰ δοξάζουν καὶ τοὺς ἁγίους Κύριλλο καὶ Μεθόδιο, τοὺς δημιουργοὺς τοῦ πολιτισμοῦ των»⁴⁸.

Εἶναι χαρακτηριστικόν, ὅτι καὶ σ' αὐτὲς τὶς ἐκκλησιαστικὲς περιοχὲς, οἱ ὁποῖες λατινοκρατήθηκαν καὶ στὶς ὁποῖες, κατὰ τοὺς χρόνους μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Μεθοδίου, φαινόταν ὅτι ἡ σλαβικὴ λατρεία καὶ ἡ σλαβικὴ γλῶσσα ἐκδιώχθηκαν ἀπὸ τὴν λατινικὴ λατρεία καὶ γλῶσσα, τὸ αἷτημα τοῦ νὰ λατρεύουν οἱ Σλάβοι τὸν Θεὸ στὴν γλῶσσα τοὺς δὲν ἐξαφανίσθηκε τελείως, ἀλλὰ ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ, ἂν καὶ κατεπολεμείτο ἀπὸ Πάπες καὶ ρωμαιοκαθολικὲς ἐκκλησιαστικὲς συνόδους (λ.χ. ἀπὸ τὶς συνόδους τοῦ Split τῶν ἐτῶν 925 καὶ 928)⁴⁹, προεβάλλετο ἐπιμόνως καὶ ζωηρῶς. Ἔτσι ἡ λατρεία σὲ σλαβονικὴ γλῶσσα ἀπαντάται τὸν 10' αἰῶνα στὴν ἰ. μονὴ Sázaava Βοημίας (48 χλμ. νοτιοανατολικῶς τῆς Πράγας)⁵⁰; τὸν 11' αἰῶνα στὴν ἰ. μονὴ Emmaus (κοντὰ στὴν Πράγα)⁵¹

45. George C. Soulis, «The Legacy of Cyrill and Methodius to the Southern Slavs», *Dumbarton Oaks Papers*, ἀρ. 19, σσ. 45-65.

46. Dimitri Obolensky, «The Heritage of Cyril and Methodius in Russia», *Dumbarton Oaks Papers*, ἀρ. 19, σσ. 45-65.

47. Antonin Dostál, «The Origins of Slavolic Liturgy», *Dumbarton Oaks Papers*, ἀρ. 19, σσ. 67-87.

48. P. Duthilleul, *L'Évangélisation des Slaves - Cyrille et Méthode*, Paris 1948, σ. 188.

49. Ἐνθ' ἄνωγ., σσ. 185-186.

50. Αὐτόθι, σ. 184. F. Grivec, *Konstantin und Method Lehrer der Slaven*, Wiesbaden 1960, σ. 188. A. K. Huber, *Sázava: Lexikon für Theologie und Kirche*, τόμ. 9, Freiburg 1964, σσ. 355-356.

51. August Naegle, *Kirchengeschichte Böhmens I, Einführung des Christentums in Böhmen*, Wien - Leipzig, I, 1915, σσ. 205 ἐξ.

καὶ στὸ Κρακαὺ τῆς Πολωνίας⁵² καὶ βραδύτερον ἕως σήμερον σὲ μερικὲς τσεχοσλοβακικὲς ἐορτὲς (λ.χ. τῆς μνήμης τῶν ἁγίων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου, τῆς ἁγίας Λουντμίλλης κ.λπ.)⁵³. Χαρακτηριστικὴ ἐπίσης εἶναι ἡ ἀναβίωσις τῆς λατρείας σὲ σλαβικὴ γλῶσσα στὴν λατινοκρατούμενη περιοχὴ τῆς Κροατίας καὶ τῆς Δαλματίας, ὅπως κατὰ τὸν 19^ο καὶ 20^ο αἰῶνα ἡ προβολὴ τῆς γλαγολιτικῆς λατρείας, ποὺ ὑπέστη Ρωμαιοκαθολικὲς διαμορφώσεις⁵⁴.

Ὡστε ὁ σπόρος, τὸν ὁποῖο οἱ ἅγιοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος ἔσπειραν, δὲν νεκρώθηκε οὔτε σ' αὐτὲς τὶς περιοχές, ποὺ ἦσαν ὑπὸ ρωμαιοκαθολικὴν ἐπιρροήν. Ὁ σπόρος αὐτὸς ἔφερε συχνὰ στὴν ἐπιφάνεια ἓνα βλαστὸν, ὁ ὁποῖος, ἦταν «πάντοτε ἓνα τρυφερὸ φυτό δωματίου, ποὺ δεινοπαθοῦσε σὲ κάθε βιαία χειμερινὴ πνοή»⁵⁵. Ἀλλὰ τὸ φυτόν τοῦτο, ποὺ τὸν 19^ο αἰῶνα στὶς ἡμέρες τῶν παπῶν Ἀδριανοῦ τοῦ Β' καὶ Ἰωάννου τοῦ Η' φυτεύθηκε καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ἀκρόπολι τῆς λατινικῆς λατρείας, δηλ. στὴν Ρώμη, ἔμελλε στὸν αἰῶνα μας ν' ἀναπτυχθῆ καὶ νὰ καρποφορήσῃ, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὶς λειτουργικὲς ἀποφάσεις τῆς Β' Συνόδου τοῦ Βατικανοῦ καὶ ἀπὸ τὶς λειτουργικὲς μεταρρυθμίσεις, ποὺ ἔγιναν στὴ συνέχεια μέσα στοὺς κόλπους τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας. Τὴν 21η Ἰουνίου 1967, κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν καθηγητῶν καὶ φοιτητῶν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στὸν Πάπα Παῦλο τὸν ΣΤ', ὁ ὁμιλῶν, ὡς ὁ τότε Κοσμήτωρ τῆς Σχολῆς αὐτῆς, στὴν προσφώνησί του πρὸ τὸν τότε Προκαθήμενο τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας στὴν Sala Ducale τοῦ Βατικανοῦ εἶπεν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τὰ ἑξῆς:

«Μετὰ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης συνεδέθη καὶ ἡ δρᾶσις τῶν δύο Θεσσαλονικέων ἁγίων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου... Ὁ σπόρος, τὸν ὁποῖον οἱ δύο ἀδελφοὶ ἔσπειραν εἰς τὴν Ρώμην, ἔμελλεν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν ν' ἀναπτυχθῆ καὶ φέρῃ καρπὸν ἑκατονταπλασίονα, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν ἀποφάσεων τῆς Β' Συνόδου τοῦ Βατικανοῦ. Τὸ ἐπὶ αἰῶνας παραμεριζόμενον ἰδεῶδες τῶν δύο ἀδελφῶν κατήγαγε μέγαν θρίαμβον, ὅταν εἰς ψηφοφορίαν γενομένην ἐν τῇ συνόδῳ ταύτῃ, μειοψηφούντων μόνον 54 μελῶν τῆς Συνόδου καὶ ἐτέρων 7 ρωψάντων ἄκυρον ψήφον, 2011 μέλη ἐψήφισαν τὸ 36ον ἄρθρον τοῦ περι λατρείας συντάγματος, ὅπερ ἐπιτρέπει τὴν χορῆσιν τῶν διαφόρων μητρικῶν

52. F. Grivec, *ἐνθ' ἀνωτ.*, σ. 189.

53. «L'Osservatore Romano», 13-6-1920.

54. P. Duthilleul, *μν. ἔ.*, σ. 185. F. Grivec, *ἐνθ' ἀνωτ.*, σσ. 189, 191.

55. V. Jagic, *Entstehungsgeschichte der Kirchenslavischen Sprache*, Berlin 1913, σ. 108.

γλωσσῶν» εἰς τὴν λατρείαν «ὅπως ἤθελον οἱ Ἕλληνες ἅγιοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος. Αἱ ψυχαὶ τῶν δύο ἁγίων Θεσσαλονικέων ἀδελφῶν ἀσφαλῶς θὰ σκιρτοῦν ἀγαλλόμεναι ἐν οὐρανοῖς»⁵⁶.

Εἶναι ἀναμφιβόλως λίαν εὐχάριστον τὸ γεγονός, ὅτι οἱ ρωμαιοκαθολικὲς λειτουργικὲς μεταρρυθμίσεις κλόνισαν τὰ θεμέλια τῆς λειτουργικῆς λατινοκρατίας καὶ τοιουτοτρόπως τὰ ἀνὰ τὸν κόσμον ἐπὶ μέρους τμήματα τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας ἔσπευσαν «ἀγαλλομένην ποδὶ» νὰ ἐτοιμάσουν λειτουργικὰ κείμενα στὶς ἰδικές τους μητρικὲς γλώσσες. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι καὶ ρωμαιοκαθολικὰ ὑπομνήματα στὸ περὶ λατρείας Σύνταγμα τῆς Β' Συνόδου τοῦ Βατικανοῦ ἰδιαίτερος ἐπισημαίνουν τὴν πρὸ αἰῶνων σχετικὴν προδρομικὴ συμβολὴ τῶν ἁγίων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου στὴν ἐπικράτησι τοῦ ἑλληνοβυζαντινοῦ ἀνθρωπιστικοῦ πνεύματος⁵⁷, τὸ ὁποῖον ἀναγνωρίζει τις τοπικὲς γλώσσες στὴν λατρεία, διότι, ὡς τονίζει ὁ Dvornik, εἶναι «δημοκρατικὸν καὶ φιλελεύθερον» καὶ «σέβεται τὴν ὄντοτητα ἀτόμων καὶ ἐθνῶν»⁵⁸.

Χαίρομεν, διότι ὁ πάπας Ἰωάννης Παῦλος ὁ Β' μὲ τις ὁμιλίαις του στὴν Βοημία ὑπέμνησε τὴ συμβολὴ τῶν δύο Ἑλλήνων ἁγίων στὴν ἐπικράτησι τῆς ἑλληνοβυζαντινῆς ἀντιλήψεως γιὰ τὴν γλώσσα τῆς λατρείας. Ἄλλὰ νομίζομεν, ὅτι οἱ ἀκροατὲς τοῦ Πάπα στὸ Welehrad καὶ στὸ Pressburg τῆς Τσεχοσλοβακίας θὰ διαφωτίζονταν πληρέστερον γιὰ τὶς πνευματικὲς ρίζες τοῦ πολιτισμοῦ των καὶ γιὰ τὶς προοπτικὲς τῆς ὑπ' αὐτοῦ προβληθείσης εὐκαιίας συναντήσεως Ἀνατολικοῦ καὶ Δυτικοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐὰν ἐτονίζετο ὅτι οἱ ἐκχριστιανισθέντες προπάτορές τους ὠφείλαν στοὺς βυζαντινοὺς Ἕλληνες ἁγίους Κύριλλο καὶ Μεθόδιο ὄχι μόνον τὴν τέλεσι τῆς λατρείας στὴν γλώσσά τους, ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ λατρεία αὐτὴ εἶχε πρωτογενῶς ὄχι ρωμαϊκόν, ἀλλὰ βυζαντινὸν χαρακτήρα καὶ περιεχόμενον καὶ ὅτι τὰ ρωμαϊκὰ στοιχεῖα σ' αὐτὴν εἶναι δευτερογενῆ καὶ μεταγενέστερα, πού εἰσήχθησαν μὲ τὴν ἐπέλασι τῶν Φράγκων. Ἐπίσης ὁ Πάπας παρασιωπᾷ ὅτι ὁ Μεθόδιος καὶ οἱ μαθητὲς του ἀπέκρουσαν τὴν προσθήκη τοῦ Filioque στὸ Σύμβολο τῆς πίστεως. Ἡ ἀφοσίωσις τῶν ἁγίων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου στὴν ἑλληνοχριστιανικὴ παράδοσι ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τοῦ χαρακτηριστικοῦ γεγονότος, ὅτι οἱ δύο Θεσσαλονικεῖς ἱεραπόστολοι

56. Περ. «Ἐκκλησία», ἔτος 1967, σ. 436.

57. Emil Joseph Leningling, *Die Konstitution des zweiten vatikanischen Konzils über die heilige Liturgie*, Münster 1965, σ. 89.

58. Β. Ἐράστου, «Χίλια χρόνια ἀκτινοβολίας», περ. «Ἀκτίνες», ἔτος 1948, σ. 43.

μετέδωσαν στοὺς μαθητὲς τους καὶ τὴν ἰδιαίτερη ἀγάπη τους πρὸς τὸν πολιοῦχο τῆς Θεσσαλονίκης ἅγιο Δημήτριο. Τὴν ἀγάπη αὐτὴ κατοπτρίζει λυρικότατα παλαιοσλαβικὸς ὕμνος, πὸν σώζεται σὲ χειρόγραφο τῆς Μόσχας τοῦ τέλους τοῦ 13^{ου} ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 14^{ου} αἰῶνος, ὁ ὁποῖος παρεισήχθη στὴν σλαβικὴ μετάφρασι τῆς — πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης — σχετικῆς λειτουργικῆς ἀκολουθίας. Ὁ ὕμνος αὐτός, πὸν ἀπευθύνεται πρὸς τὸν ἅγιο Δημήτριο, ἔχει ὡς ἑξῆς:

«Ἐπάκουσον, ὦ Ἐνδοξε, τῶν πτωχῶν δούλων σου καὶ δεῖξον τὴν εὐσπλαγγινίαν σου εἰς ἡμᾶς, οἱ ὁποῖοι εἰμεθα ἀπομεμακρυσμένοι ἐκ τοῦ ἁγίου καὶ μεγαλειώδους (ἐν Θεσσαλονίκῃ) ναοῦ σου καὶ τῶν ὁποίων αἱ καρδίαι σήμερον φλέγονται ὑπὸ τῆς νοσταλγίας, Ἄγιε, σὲ ἀκόμη μίαν φορὰν νὰ τιμήσωμεν εἰς τὸν ναόν σου καὶ νὰ ἐπικαλεσθῶμεν τὴν πρεσβειάν σου. Στερούμεθα, ὦ Σοφέ, τῆς θέας τοῦ μεγαλείου σου, διότι ἐξ ἀγάπης πρὸς τὸν Σωτῆρα περιπλανώμεθα εἰς ξένας χώρας καὶ ὑφιστάμεθα βιαίους διωγμοὺς ἐκ μέρους τῶν αἰρετικῶν...»⁵⁹.

Ἐκ τῶν ἱστορικῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα δειγματοληπτικῶς παρεθέσαμεν, τεκμηριώνεται ἡ συμβολὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ Ὁρθόδοξου Βυζαντίου στὴν διαμόρφωσι καὶ αὐτῆς τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ἡ ὁποία δὲν εἶναι μόνον λατινική, ἀλλὰ σὲ πολλὰ οὐσιώδη σημεῖα ἐξελληνισμένη, δεχθεῖσα μὲ πνευματικὴν ὄσμωσι καὶ διήθησι πολλὰ ἑλληνοβυζαντινὰ στοιχεῖα. Μόνον ἀπαράδεκτες γενικεύσεις, — πὸν ὀφείλονται σὲ παραθεώρησι πλήθους ἱστορικῶν δεδομένων καὶ ἐπαναλαμβάνονται κατὰ ψιττακίζοντα τρόπον μὲ ἀκριτὴ ἐξάρτησι ἀπὸ συγγραφεῖς, πὸν ἐκλαμβάνονται ὡς «*αὐθεντίες*» —, θὰ παραγνώριζαν ὅτι καὶ εἰς αὐτὴν τὴν καρλομάγνεια καὶ μετακαρλομάγνεια Εὐρώπη, ἡ ὁποία σὲ πολλὰ ζητήματα ἔλαβε ἐχθρικὴν στάσι ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς Ὁρθοδοξίας, εἶναι ἔκδηλος ἀφ' ἑνὸς ἢ συνέχισι παρουσίας παλαιότερων δεδομένων, πὸν δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὴν ὄσμωσι αὐτῇ, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἢ συνεχῆς δημιουργία νέων ἀναμφισβητῶν εἰσχωρήσεων τοῦ ἑλληνοβυζαντινοῦ πνεύματος στὴν Δύσι μὲ νέες πνευματικὲς ὄσμοτικὲς διηθήσεις. Στὸ ζήτημα αὐτὸ θὰ ἐπανέλθωμε μὲ πρώτην εὐκαιρίαν.

Ὅλα αὐτὰ πείθουν ὅτι εἶναι καιρὸς πλέον νὰ γίνῃ συνειδητόν, ὅτι ὡς Ὁρθόδοξοι Ἕλληνες μποροῦμε νὰ μὴν ἔχωμε συναίσθημα μειονεξίας ἐναντι τῶν Εὐρωπαίων Ἑταίρων μας. Πρέπει νὰ ἐνθυμούμεθα, ὅτι *patres Europae* δὲν εἶναι πρωτογενῶς ὁ Κάρολος ὁ Μέγας ἢ ὁ ὅσιος Βενέδικτος, ἀλλὰ πρὸ πάντων οἱ δύο Θεσσαλονικεῖς ἅγιοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος, πὸν ἐκήρυξαν τὰ ἰδεώδη τους καὶ σ' αὐτὴν τὴν Ρώμη,

59. F. Grivenc, *μν. ἔ.*, σ. 18

καὶ ἀκόμη πρὸ αὐτῶν οἱ μεγάλοι Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὰ μοναστικά κέντρα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς, καὶ ἀκόμη παλαιότερον ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος καὶ ἀκόμη πρὸ αὐτοῦ ὁ Ἄπ. Παῦλος, ὁ ὁποῖος στὴν Τρωάδα ἀνταποκρίθηκε στὸ κάλεσμα τοῦ Ἑλληνοσ Μακεδόνας, ὁ ὁποῖος σὲ ὄραμα τοῦ εἶπε: «*Διαβὰς εἰς Μακεδονίαν βοήθησον ἡμῖν*» (Πράξ. 16,9). Ὁ ἴδιος ὁ Θεός, ὁ Κύριος τῆς Ἱστορίας κάλεσε τὸν Ἄπ. Παῦλο νὰ ἔλθῃ στὴν Εὐρώπη γιὰ νὰ τῆς μεταφέρει τὸ χριστιανικὸ μῆνυμα. Οἱ Εὐρωπαῖες γυναῖκες πρέπει νὰ συνειδητοποιήσουν, ὅτι στοὺς Φιλίππους τῆς Μακεδονίας ἢ Λυδία ἦταν ἡ πρώτη Εὐρωπαϊά Χριστιανή.

Σήμερα τὸ ὄραμα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως δὲν εἶναι οὐτοπικὴ ὄπτασία, ἀνάλογη πρὸς τὶς ὄπτασίες τῆς Κοσμοπόλεως τῶν Στωϊκῶν ἢ τοῦ νηιοῦ τῆς Οὐτοπίας τοῦ Τόμας Μῶρ, στὸ ὁποῖο βασιλεύει ὁ Οὐτοπος, ἢ τῆς Ἡλιουπόλεως τοῦ Καμπανέλα ἢ τοῦ «*Ταξιδίου στὴν Ἰκαρία*» καὶ τῆς «*Ἰκαριανῆς κοινότητος*» τοῦ Καμπὲ ἢ τῆς «*Ὠκεανίδος*» τοῦ Χάρρινγκτον ἢ τῶν παραμυθένιων πολιτειῶν ποὺ ἀναφέρονται στὰ «*Ταξίδια τοῦ Γκιούλιβερ*». Ἡ πορεία πρὸς τὴν Εὐρωπαϊκὴ ὀλοκλήρωσι εἶναι ἡ συνισταμένη ρεαλιστικῶν πολιτικῶν προθέσεων καὶ προσπαθειῶν. Ἄλλ' ὅμως, ἐφ' ὅσον οἱ προσπάθειες αὐτὲς μετουσιώνονται, σὲ τελευταία ἀνάλυσι, σὲ πολιτικὲς ἀποφάσεις, εἶναι ἀδύνατον οἱ ἀποφάσεις αὐτὲς νὰ τελεσφορήσουν πλήρως, ἐὰν μονομερῶς συρρικνώνουν καὶ ἀκρωτηριάζουν τὴν οὐσία τῶν πρὸς πραγμάτων πολιτικῶν ἀξιών καὶ δὲν ἀποβλέπουν σὲ ὀλοκληρωμένη πραγμάτωσί τους σ' ἓνα ὑγιᾶ πολιτισμόν, ὁ ὁποῖος θὰ ἐξασφαλίσῃ τὸ bonum commune, θὰ προάγῃ τὸ κοινὸ καλὸ τῶν Εὐρωπαϊῶν πολιτῶν καὶ θὰ τοὺς βοηθῇ νὰ βιώνουν καὶ πραγματώνουν περαιτέρω τὶς θεμελιώδεις ὑλικὲς καὶ πνευματικὲς ἀξίες, στοὺς διαφόρους τομεῖς τοῦ πολιτισμοῦ, κατὰ τρόπον σύστοιχο πρὸς τὴν ἱεραρχικὴ κλιμάκωσι καὶ διαβάθμισί τους. Εἰς μίαν πολιτικῶς Ἠνωμένην Εὐρώπῃ, γιὰ νὰ ὑπάρχῃ ὑγιῆς πολιτικὴ πράξις, ποὺ θὰ εἶναι ρεαλιστικὴ καὶ ὄχι οὐτοπικὴ, πρέπει τὰ ὑποκείμενα καὶ οἱ φορεῖς αὐτῆς, δηλαδὴ οἱ ἡγέτες τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν καὶ οἱ εὐρωπαϊοὶ πολῖτες, νὰ ἔχουν κάμει κοινῶς ἀποδεκτὴν τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος ὑγιᾶ Φιλοσοφίαν τῶν ἀξιών καὶ Φιλοσοφίαν τοῦ πολιτισμοῦ, ἢ ὁποῖα θὰ εἶναι ἡ ἐντελέχεια, ἡ ἐνωτικὴ δύναμις καὶ ὁ μέγιστος κοινὸς παρονομαστῆς τοῦ ἰδεώδους ὄχι μόνον τῶν οἰκονομικοτεχνικῶν ἐπιδιώξεων, ἀλλ' ὀλοκλήρου τῆς πολιτιστικῆς προσπάθειας τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης. Αὐτὸ τὸ ἰδεῶδες πρέπει νὰ προβάλλουν στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωσι ἢ Ὁρθόδοξος Ἑλλὰς καὶ στὸ μέλλον τὰ ἄλλα Ὁρθόδοξα ἔθνη. Οἱ Ἕλληνες πρέπει νὰ ἔχουν τὸ πρωτεῖον στὸ νὰ προβάλλουν κατ' ἀξιόπιστον τρόπο τὴν ἀλήθεια, ὅτι ἡ ὀρθόδοξη

βυζαντινὴ πολιτιστικὴ παράδοσις εἶναι φορεὺς τῆς ζωτικῆς ἐντελεχείας, πὺν μπορεῖ νὰ ἐμψυχώη ὅλες τὶς εὐρωπαϊκῆς χώρες γιὰ νὰ ἐπιτύχουν τὴν ἐνότητά τους μέσα στὴν θεμιτὴ ποικιλομορφία τους. Πρέπει οἱ πολῖτες τῆς Εὐρώπης νὰ πεισθοῦν ὅτι ἡ γνησία Ὁρθοδοξία ἠμπορεῖ κατὰ τρόπον εἰρηνικὸ καὶ ἀρμονικὸ νὰ ἐνοφθαλμιζῆ στὴν πολυέδρη καὶ πολύπτυχη ἐμπειρία καὶ πνευματικὴ τῆς βιόσφαιρα τὶς πὺν διαφορετικῆς τοπικῆς παραδόσεις, νέες μορφῆς ἐκφράσεως, νέα — ἀλλὰ πάντοτε ἀπὴλλαγμένα νατουραλιστικοῦ ἢ ἐγκοσμιοκρατικοῦ χαρακτῆρος — ὁμόλογα, ὁμογενῆ ἢ ὁμοιογενῆ στοιχεῖα, τὰ ὅποια κατὰ τόπους, λαοὺς καὶ χρόνους ἀποτελοῦν ἰσοδύναμα ὁστράκινα σκευὴ τοῦ οὐρανίου θησαυροῦ τῆς, διότι ἀναχωνεύονται στὴν πυρακτωμένη κάμινό τῆς καὶ δέχονται ἐπάνω τους ὅλες τὶς ἀνταύγειες τοῦ Θαβωρείου φωτός. Ἡ Ὁρθοδοξία μπορεῖ νὰ συμβιβασθῆ μὲ τὶς ἰδιαιτερότητες τῶν διαφόρων εὐρωπαϊκῶν κρατῶν, διότι εἶναι τρόπον τινὰ τὸ «*ἀλλόμενον εἰς ζωὴν αἰώνιον*» ὕδωρ (Ἰωάν. 4,14), τὸ ὅποιον διαποτίζει τὰ διάφορα φυτὰ τῶν ἰδιαιτέρων ἱστορικῶν, ἐθνικῶν καὶ πολιτιστικῶν παραδόσεων καὶ προσλαμβάνει ποικίλες μορφῆς. Τὸ ζῶν αὐτὸ ὕδωρ, «*εἰσερχόμενον στὰ διάφορα αὐτὰ φυτὰ, γίνεται, — ὅπως θὰ ἔλεγεν ὁ ἅγιος Κύριλλος Ἱεροσολύμων —, λευκὸ στὸ κρίνο, κόκκινον στὸ τριαντάφυλλον, πορφυρὸ στὸς μενεξέδες καὶ στὸς ὑακίνθους καὶ διαφορετικὸ καὶ ποικιλόμορφο στὶς παντοειδεῖς μορφῆς τῶν φυτῶν*» καὶ στὸν φοῖνικα μὲν γίνεται ἄλλο, στὴν κληματαριά δὲ διαφορετικὸ καὶ σ' ὅλα προσλαμβάνει ὅλες τὶς μορφῆς...»⁶⁰. Ἡ Ὁρθοδοξία, πὺν δὲν εἶναι ἰσοπεδωτικὸς ὁδοστρωτήρας πὺν ἐπιβάλλει τὴν ὁμοιομορφία, ἠμπορεῖ καὶ μέσα στὴν Ἠνωμένη Εὐρώπη νὰ παίξῃ τὸν ρόλο, πὺν ἔπαιξε μέσα στὸ ἀχανὲς βυζαντινὸ κράτος, μέσα στὸ ὅποιο, κατὰ τὸν Jorga, ἦταν «*κύριος παράγων ἐξελληνισμοῦ*»⁶¹. Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, κατὰ τὸν ἐπιφανῆ ἱστορικὸ Κάρλο Diehl (Ντήλ), «*ἀπετέλεσε τὴν στερεὰ ἀμμοκονία, πὺν συνέδεε στερεῶς μεταξύ τους τὰ διάφορα μέρη τῆς κολοσιαιῆς οἰκοδομῆς*» τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας⁶². Ὅπως μέσα σ' αὐτὴν τὸ ἅγιο βάπτισμα καὶ ἡ πρόσληψις ἐλληνικῆς μορφώσεως μεταμόρφωσαν πλείστους ἄλλοεθνεῖς σὲ βυζαντινοὺς Ἕλληνας, ἔτσι καὶ μέσα στὴν Εὐρώπη τὸ βυζαντινὸ ἐλληνοχριστιανικὸ μορφωτικὸ ἰδεῶδες

60. Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, «Κατήχησις 16η», *Migne Ἐ.Π.* 33, 932-933.

61. Κ. Ἀμάντου, *Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους*, τόμ. Α', 1939, σ. 59.

62. Charles Diehl, *La Grèce*, Ἐκδοσις τῶν διαλέξεων τοῦ Γαλλικοῦ ὑπὲρ τῶν Δικαίων τοῦ Ἑλληνισμοῦ Συνδέσμου, 1908, σ. 46 (Μιχαὴλ Γαλανοῦ, *Μελέται περὶ τῆς κρατικῆς εὐσεβείας καὶ τῶν σχέσεων Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα, 1946, σ. 223).

ήμπορεί και πρέπει να είναι ένοποιος παράγων έλληνομόρφου και έλληνοκεντρικού έξευρωπαϊσμοῦ.

Ο όμιλών είναι βέβαιος ότι οί εισηγήσεις και ανακοινώσεις που θα γίνουν στο πολυδιάστατο αυτό Συνέδριο, που αρχίζομε σήμερα, θα προσκομίσουν και συγκεντρώσουν πολύτιμα και άδιάσειστα ιστορικά τεκμήρια, τὰ όποια θα πείθουν ότι τὸ έλληνοκεντρικό και όρθοδοξοκεντρικό ιδεώδες του Έυρωπαϊκού Πολιτισμοῦ δὲν στερεΐται ρεαλιστικής προοπτικής.

Σημείωσις: Οί έπισημάνσεις, που γίνονται στα διάφορα σημεία τής παρούσης εισηγήσεως αναπτύσσονται εκτενέστερον στα έξης δημοσιεύματα του γράφοντος (Ευαγγέλου Δ. Θεοδώρου): *Ιστορία του χριστιανικού πολιτισμοῦ*, Ἀθήναι, 1950. — *Οίκοδομοί πολιτισμοῦ*, Ἀθήναι, 1962. — *Τὸ Ἅγιον Ὅρος ὡς φορεὺς και παράγων πολιτισμοῦ*, Θεσσαλονίκη, 1963. — *Τὸ έργον τῶν ἁγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου έξ έπόψεως λειτουργικῆς*, Θεσσαλονίκη, 1966. — *Ἡ ἀλήθης πρόοδος κατὰ τούς Τρεῖς Ἱεράρχας*, Ἀθήναι, 1970. — *Ὁ Μέγας Φώτιος ὡς φορεὺς του γνησίου όρθοδόξου πνεύματος*, Ἀθήναι, 1971. — *Ἑλληνοϊταλικαὶ σχέσεις και έπαφαι επί λειτουργικῶν ζητημάτων περι τὸν θ' αἰώνα*, Padova, 1973 και Ἀθήναι, 1973. — *Ὀντοπίες και πραγματικότης*, Ἀθήνα, 1977. — *Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος ὡς φορεὺς του γνησίου όρθοδόξου πνεύματος*, Ἀθήνα, 1978. — *Χριστιανισμός και πολιτισμός*, Ἀθήνα, 1980. — *Ἡ ἀνθρωπιστική και πολιτιστική διάσταση του μοναστικοῦ ιδεώδους*, Ἀθήναι, 1983. — *Ὁρθοδοξία και Εὐρώπη*, Ἀθήνα, 1983. — *Χριστιανισμός και Πολιτική (δοκίμιο)*, Ἀθήνα, 1983. — *Πολιτιστική πλημμυρίς και πολιτισμική ύποβάθμις*, Ἀθήναι, 1984. — *Ἀθήναι, πόλις συνεχοῦς θεολογικῆς και πολιτιστικῆς συμβολῆς*, Ἀθήναι, 1986. — *Ἡ χιλιετηρίς του βαπτίσματος τῶν Ρώσων*, Ἀθήναι, 1988. — *Ὁ Ἄπ. Παῦλος και ὁ εὐρωπαϊκός πολιτισμός*, Ἀθήναι, 1990. — *Τὰ πνευματικά θεμέλια τής Εὐρώπης*, Ἀθήναι, 1990. — *Ἡ Ἑλληνική Παιδεία και τὸ όραμα τής Ἠνωμένης Εὐρώπης*, Ἀθήναι, 1990. — *Ἀγάπη και πολιτισμός*, Ἀθήνα, 1991. — *Ὁ Μέγας Φώτιος ὡς σκαπανεύς του ιδεώδους τής παγχριστιανικῆς και πανευρωπαϊκῆς ένότητος*, Ἀθήνα, 1992. — *Ἡ έλληνορθόδοξος πολιτιστική παράδοσις τής Μικρᾶς Ἀσίας*, Ἀθήναι, 1993. — *Πατριαρχικά μηνύματα έν τῷ Εὐρωπαϊκῷ Κοινοβουλίῳ*, Ἀθήναι, 1994. — *Ἑλληνικῆς - Ἀνατολικῆς έπιδράσεις στην ζωη και στο έργο του ἁγίου Ἱερωνύμου*, Ἀθήναι, 1996. — *Τὸ έργο τῶν ἁγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου υπό ρωμαιοκαθολικὴν όπτική γωνία*, Ἀθήναι, 1996. — *Ἡ Ἐκθεσις υπό τὸν τίτλον «Ἡ δόξα του Βυζαντίου» και τὰ μηνύματα αὐτῆς*, Ἀθήνα, 1997. — *Ἅγιον Ὅρος και Πολιτισμός*, Ἀθήναι, 1997. — *Geist in Europa (Τὸ Πνεῦμα στην Εὐρώπη)*, Ἀθήναι, 1997.